INNOVATIVE RESEARCH JOURNAL Vol.:3, Issue: 1, July, 2024

DOI: https://doi.org/10.3126/irj.v3i1.71032

कृति विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधार

केशव भुसाल

त्रि. वि. कीर्तिपुर

keshabbhusal.tu@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख कृति विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधारमा आधारित रहेको छ । विशेषतः यस लेखमा भाषाप्रयोगको शैली र त्यसको अध्ययन विश्लेषण प्रक्रियाका बारेमा सूक्ष्म अध्ययन गरिएको छ । शैलीविज्ञानको परिचय दिनु, कृति विश्लेषणका शैलीवैज्ञानिक आधारहरू निक्र्यौल गर्नु, शैलीवैज्ञानिक आधारहरूको चर्चा गर्नु र शैलीवैज्ञानिक समालोचनाका तहहरूको व्याख्या गर्नु यस लेखका मुख्य उद्देश्यका रूपमा रहेका छन् । प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रहेको छ । यस लेखमा पुस्तकालयीय कार्यका माध्यमबाट आवश्यक सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा अङ्ग्रेजी तथा नेपाली सद्धान्तिक सामग्रीहरूको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा शैलीविज्ञानका बारेमा चर्चा गरिएका अङ्ग्रेजी तथा नेपाली सैद्धान्तिक सामग्रीहरू यस अध्ययनका मुख्य सामग्रीका रूपमा र शैलीविज्ञानबारे चर्चा गरिएका लेखरचनाहरूलाई गौण सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका आधारमा शैलीविज्ञानको पूर्वीय र पाश्चात्य परम्परा ऐतिहासिक रहेको, शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा भाषिक, साहित्यिक र शैलीगत आधारहरूलाई उपयोग गर्ने गरिएको, शैलीवैज्ञानिक समालोचनात्मक तहका रूपमा आधार सामग्री, कलामाध्यम र कलाप्रतीकको तहलाई लिने गरिएको लगायतका निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत लेखले शैलीविज्ञान र यससम्बद्ध क्षेत्रमा क्रियाशील विद्यार्थी, शिक्षक, अनुसन्धाता आदिलाई आवश्यक कुराहरूको ग्रहणार्थ सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली : *शैलीविज्ञान, शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको परम्परा, शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका आधार, शैलीवैज्ञानिक समालोचनाका तह*

Received: 10 June, 2024 Revision **Accepted:** 16 July, 2024 **Published:** 30 July, 2024

अध्ययनको पृष्ठभूमि

भाषाविज्ञानका विभिन्न शाखाहरूमध्येको एक महत्त्वपूर्ण शाखा शैलीविज्ञान हो । संस्कृतको शील आधार पदमा ई सर्ग लागेर शैली र त्यसमा विज्ञान जोडिएर निर्मित शैलीविज्ञानले भाषा प्रयोगको रीति, तौरतरिका वा ढाँचाको अध्ययन विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तलाई दर्साउँदछ । पाश्चात्य जगत्मा ल्याटिन् भाषाको लेखनीबोधक, 'स्टिलस' शब्दबाट हालको 'स्टायल' शब्द बनेको देखिन्छ । जसको अर्थ भाषिक अभिव्यक्तिको प्रकार भन्ने हुन्छ । शैलीविज्ञान साहित्यिक समालोचनको नवीनतम विधा हो । जुन भाषावादी सिद्धान्त र पद्धतिका रूपमा देखापरेको छ । शैलीविज्ञानले मौखिक वा लिखित साहित्यिक सङ्कथनका विशिष्ट शैलीका आफ्ना प्रकृतिअनुसार भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्दछ । शैलीविज्ञानलाई भाषाविज्ञान र साहित्यशास्त्रको मिलन विज्ञान र साहित्यशास्त्रको मिलन विन्दु पनि मानिन्छ । यसमा भाषावैज्ञानिक दृष्टिले साहित्यिक वा साहित्येत्तर कृतिहरूको अध्ययन हुन्छ । शर्मा (२०५९) का दृष्टिमा शैलीविज्ञानलाई साहित्यिक भाषाविज्ञान, साहित्यिक शैलीविज्ञान, प्रयोगात्मक समीक्षा, शैलीवैज्ञानिक आलोचना, साहित्यको संरचनात्मक व्याख्या, साहित्यको वैज्ञानिक आलोचना आदि नामहरूले पनि चिनिन्छ । यसलाई जनाउने नामावलीमा विविधता भएजस्तै यसको पूर्वीय परम्परा र पाश्चात्य परम्परामा पनि विविधता पाइन्छ ।

शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका सन्दर्भमा पूर्वीय चिन्तन पाश्चात्य चिन्तनभन्दा अगाडि देखापरेको पाइन्छ । पूर्वमा आचार्य भरतभन्दा पहिले शैलीको चर्चा ऋग्वेदमा भएको देखिन्छ । प्रसिद्ध व्यकरणाचार्य पाणिनिले अष्टाध्यायी व्याकरणात्मक कृतिमार्फत् भाषिक अध्ययन विश्लेषणको आधार प्रदान गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी अन्य आचार्यहरूमा भामहले अलङ्कारका रूपमा आनन्दवर्दनले ध्वनिवादका रूपमा वामनले रीति र गुणका रूपमा शैलीविज्ञानको प्रयोग गरेका छन् । पूर्वीय परम्पराअन्तर्गत कुन्तकले वक्तोक्तिवाद, क्षेमेन्द्रले औचित्यवादको स्थापना गरेर भाषिक प्रयोगका रूपमा शैली वा तरिकाको आ-आफ्नै ढङ्गले चर्चा गरेको पाइन्छ । यसरी शाब्दिक रूपमै शैलीविज्ञानको प्रयोग प्रारम्भ नभए पनि विभिन्न मान्यता र धारणाहरूमार्फत् यसलाई प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ । त्यसैगरी महिम भट्टले शैलीको बोध सहृदयको अनुमान क्षमतामाथि निर्भर भएको मानेका छन् उनका अनुसार अनुमान बोधमा अभ्यस्त सहृदयहरूलाई शैलीको बोध शीघ्र हुन जान्छ । अलङ्कार, गुण, रीति, ध्वनि, वक्रोक्ति, औचित्य आदि सबै सिद्धान्तहरू शैलीकै सन्दर्भमा विकसित भएका छन् । यसर्थ संस्कृत साहित्यलाई विशुद्ध रचनाको शैलीशास्त्र मानिन्छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रले रचनाको भाषाको मात्र विश्लेषण नगरेर रचनाको सम्पूर्ण विधानको समेत विवेचना गरेको छ । त्यसैले यसमा वर्णदेखि वाक्यसम्मको विविधताको पनि वर्णन हुन्छ । वाक्यबाट प्रकरण र प्रवन्धसम्मको विवेचना पनि हुन्छ । अतः संस्कृत साहित्यशास्त्र काव्य भाषाको शास्त्र मात्र होइन काव्य शिल्पको शास्त्र पनि हो । जसमा भाषा शिल्प पनि समाहित हुँदै गएको छ । वास्तवमा शैली नै व्यक्ति हो अर्थात् शैलीको विशिष्टता नै व्यक्तिको विशिष्टता हो ।

पाश्चात्य साहित्यशास्त्रमा शैलीविज्ञान वस्तुपरक चिन्तनको आधार ग्रहण गरिएको नवीन समीक्षा सिद्धान्त हो । सर्वप्रथम उन्नाइसौं शताब्दीमा जर्मनीमा यसको प्रयोग भएको थियो । त्यसपछि फ्रान्सेली र अङ्ग्रेजी भाषामा यसको प्रयोग गरियो । शैलीविज्ञानलाई आधुनिकतामा स्वतन्त्र ज्ञानका रूपमा विवेचना गरी प्रतिस्थापित गर्ने काम भएको छ । यस नवीन चिन्तन धारणाको विकास र प्रसारको यात्रा जर्मनी, फ्रान्स, रुस, स्पेन, अमेरिका, ब्रिटेन आदि मुलुक हुँदै वर्तमानमा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा स्थापित प्राप्त गरेको छ । आधुनिक समयमा भाषाविज्ञानको प्रवर्द्धन गर्ने सस्युर नै शैलीविज्ञानको प्रवर्तक मानिन्छन् । तापनि शैलीविज्ञानको विकासमा उनका चेला चार्ल्सबालीको योगदान महत्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसैगरी शैली विकासको एउटा महत्वपूर्ण मोड साहित्यिक समालोचनाको सौन्दर्यशास्त्री क्रोचेको अभिव्यञ्जनवादी दृष्टिकोणबाट प्रभावित देखिन्छ । यस धाराका प्रखर विद्वान् लिओ स्पिट्जर मानिन्छन् । यिनले भाषालाई कलात्मक सौन्दर्य सिर्जनाको साधन मानेका छन् । शैलीविज्ञानको अर्को प्रमुख मोडमा चम्स्कीको रूपान्तरण व्याकरणको भाषावैज्ञानिक पृष्ठभूमि र प्रभावभित्र साहित्यको विश्लेषण गर्ने प्रयासमा देख्न सकिन्छ । यसअन्तर्गत साहित्यिक अभिव्यक्तिलाई संरचनात्मक साङ्खिय परिमाणात्मक ढंङ्गले मात्र नभई वाह्य र आन्तरिक संरचनाका आधारमा विश्लेषण गर्न थालिएको पाइन्छ ।

वर्तमान समयको शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानको प्रयोगिक शाखा मात्र नभएर एउटा स्वतन्त्र विधाका रूपमा विकसित भएको छ । यो भाषाविज्ञान साहित्यशास्त्रको संगमस्थल र भाषावैज्ञानिक साहित्य समालोचनाका रूपमा प्रतिष्ठित विधा भइसकेको छ । यस्तै शैलीविज्ञान साहित्यको भाषातात्विक अध्ययन जस्तो संरचनावादी दृष्टिबाट शुरु भए पनि कृतिपरक अभिव्यक्तिमा पाइने भाषिक सामग्रीको उपयोग क्षेत्र, त्यसको क्षमतागत गहनता र विस्तारको साङ्ख्यिकीय अध्ययनका रूपमा पनि विकसित भएको पाइन्छ । त्यसैगरी उत्तरवर्ती शैलीविज्ञान प्रतीक विज्ञान, सामाजिक भाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान संगठन विज्ञान र प्रकरणार्थ विज्ञानसम्वन्धी अध्ययनका सुझबुझबाट समेत प्रभावित हुँदै गएको देखिन्छ ।

शैलीविज्ञानको कृति विश्लेषण प्रक्रियाअनुसार यसले कुनै पनि कृतिको बाह्य पक्षको विश्लेषण गर्दै त्यसको आन्तरिक पक्षतिर अघि बढ्छ र त्यसभित्र रहेको सौन्दर्य पक्षलाई उजागर गर्ने प्रयत्न गर्छ । शैलीविज्ञानको समालोचनात्मक प्रकृति नै कृतिको बाह्य तहबाट गहन प्रवेश गर्ने रहेको छ ।

साहित्यिक कृति वा रचनाको अध्ययन विश्लेषणका सन्दर्भमा शैलीविज्ञानका आफ्नै मान्यता रहेका छन् । यसका सैद्धान्तिक मान्यता र आधार सम्बन्धमा खासै अध्ययन एवम् खोजबिन भएको देखिँदैन । यही वस्तुतालाई आत्मसात गरी प्रस्तुत अध्ययनमा शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका प्रमुख पक्ष : भाषा संरचना, साहित्यिक संरचना, र शैली संरचनाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । साथै शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका विभिन्न तहहरूको समेत सूक्ष्म समीक्षण गरिएको छ ।

समस्या कथन

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्या कृति विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधार रहेको छ । यसका अन्य समस्याका रूपमा भाषिक संरचना, साहित्यिक संरचना, अग्रभूमि निर्माण, विचलन, समानान्तरता, शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका तहलगायत रहेका छन् ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य कृति विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधार पत्ता लगाउनु रहेको छ । यसका विशिष्ट उद्देश्यअन्तर्गत भाषिक संरचना, साहित्यिक संरचनाको अध्ययन गर्नु, अग्रभूमि निर्माणसम्बन्धी धारणा प्रस्तुत गर्नु र शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका तह उल्लेख गर्नु रहेका छन् ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन अनुसन्धानका विभिन्न विधिहरूमध्ये गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्यका माध्यमबाट आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरिएको छ । जसअन्तर्गत भाषाविज्ञान, प्रायोगिक भाषाविज्ञान तथा शैलीविज्ञानका पाठ्यपुस्तकहरुको उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि शैलीविज्ञानका बारेमा चर्चा गरिएका सैद्धान्तिक पुस्तकहरूलाई मुख्य सामग्रीका रूपमा र यससम्बद्ध लेखरचनाहरूलाई सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । स्वदेशी तथा विदेशी सैद्धान्तिक सामग्रहरूको गहन अध्ययनपश्चात प्राप्त शैलीविज्ञानसम्बद्ध विभिन्न पक्षहरूलाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधारमा केन्द्रित प्रस्तुत अध्ययनमा प्राप्त तथ्यलाई विभिन्न उपशीर्षकमा विभक्त गरी निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

कृति विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधार

कृतिको विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक शैलीविज्ञानका सैद्धान्तिक र प्राविधिक उपकरण नै कृति विश्लेषणका शैलीवैज्ञानिक आधारहरू हुन् । शैलीवैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा कृतिको वर्णन, विश्लेषण गर्दा कृतिको व्यवस्थित, क्रमबद्ध र वस्तुनिष्ठ व्याख्या विवेचन गरिन्छ । कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्नुपूर्व अध्येताले शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्ष, कृतिको संरचना तथा भाषाविज्ञानको प्रकृति र सम्बन्धित भाषाको व्याकरणका बारेमा राम्रो जानकारी हासिल गरेको हुनुपर्छ ।

गद्य वा पद्य दुवै प्रकृतिका साहित्यको शैली विश्लेषण गर्न सकिने भए पनि उद्‌भवगत एवम् झुकावगत दृष्टिले यसको विशेष सम्बन्ध काव्य क्षेत्रसँग रहेको छ । वस्तुतः कुनै पनि कृतिको शैली विश्लेषणमा कृतिको बाह्‌य र आन्तरिक पक्षको सूक्ष्म विश्लेषण गरिन्छ । कृतिको बाह्‌य पक्षले व्यक्त अभिव्यक्ति वा कथ्यलाई जनाउँदछ भने आन्तरिक पक्षले त्यसमा निहित अर्थ पक्षलाई जनाउँदछ ।

साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषणका सन्दर्भमा विभिन्न प्रारूप एवम् प्रक्रियामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । शर्मा (२०५९) का अनुसार सबै खालका कृतिको उचित र उपयुक्त विश्लेषणका लागि आवश्यक प्रारूपलाई तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ : चयन, अग्रभूमि र शैलीचिन्हक । जसमध्ये चयन अन्तर्गत कृतिमा पाइने विशिष्ट भाषिक चयनहरू (व्यावहारिक, व्याकरणिक, शैलीकीय, पर्यायवाची, वाक्यीय ढाँचागत, पारिभाषिक आदि) को निर्धारण र विश्लेषण गर्नुपर्छ । अग्रभूमिअन्तर्गत विचलन र समानान्तरताका माध्यमबाट कृतिमा स्थापित सौन्दर्यको विश्लेषण गर्नुपर्छ । शैलीचिन्हक अन्तर्गत वैयक्तिक, सामूहिक, प्रत्यक्ष र अध्याहारित शैलीचिन्हकको निर्धारण र विश्लेषण गर्नुपर्छ । साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका लागि निर्धारित यी तीन प्रारूपमध्ये कुनै एकमा मात्र आधारित भएर पनि कृतिको शैली विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

एम. एन. सुरा (सन् २०१९) का अनुसार कुनै पनि साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका लागि ध्वनिविज्ञान, वाक्यविज्ञान, अर्थविज्ञान, प्रकरणार्थविज्ञान र संज्ञानात्मक भाषाविज्ञानलाई आवश्यकीय उपकरणका रूपमा लिइन्छ भने लेखप्रक्रियात्मक, ध्वनितात्विक, रूपतात्विक र कोशीय-वाक्यात्मक तहलाई आवश्यकीय तत्वका रूपमा लिइन्छ । यसलाई दृष्टिगत गर्दा साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषण भाषावैज्ञानिक तर्कमा आधारित देखा पर्छ । साथै कृतिको शैली विश्लेषणार्थ विभिन्न आधार एवम् उपकरणहरू निर्धारण गर्नु पर्छ ।

साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका सन्दर्भमा देखा परेका उल्लिखित आधारहरूलाई दृष्टिगत गर्दा शैली विश्लेषण प्रक्रियाको स्वरूपलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

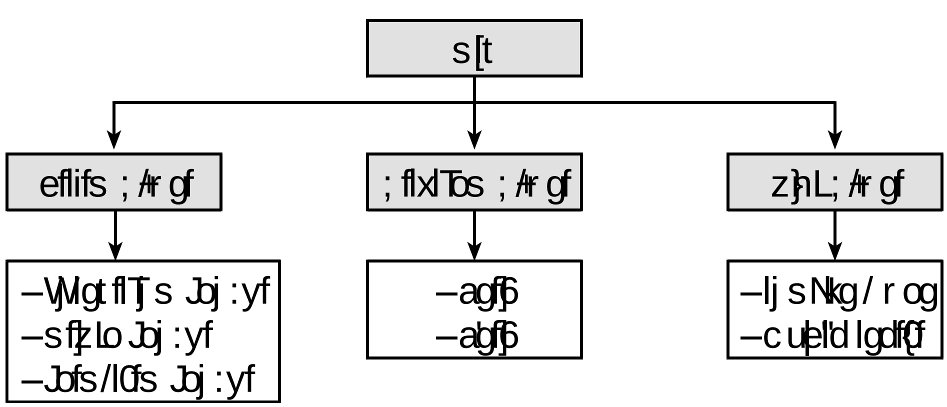

(क) भाषिक संरचना (Language Structure)

शैली विश्लेषणको यस क्षेत्रमा साहित्यिक कृतिमा व्यवहृत निम्नानुसारका तीन व्यवस्थाको अध्ययन गरिन्छ :

(अ) ध्वनितात्विक व्यवस्था : ध्वनितात्विक व्यवस्थाअन्तर्गत स्वर र व्यञ्जन ध्वनिको प्रयोग, ध्वनि समूह र तिनको विशेषता, ध्वनिको पारस्परिक समन्वय, ध्वन्यात्मक एकरूपता, आवृत्ति, सुर, तान, अनुतान, लय तथा अनुप्रास मिलानलगायतको अन्वेषण गरिन्छ ।

(आ) कोशीय व्यवस्था : कोशीय व्यवस्थाअन्तर्गत कृतिमा प्रयुक्त शब्दभण्डार, तिनको स्वरूप र भूमिका, शाब्दी एकाइका बिचको सम्बन्ध, पर्यायवाची, विपरीतार्थी र समावशी-समावेश्य अर्थ सम्बन्धलगायतको अध्ययन गरिन्छ ।

(इ) व्याकरणिक व्यवस्था : व्याकरणिक व्यवस्थाअन्तर्गत भाषिक रूप र वाक्यको अध्ययन गरिन्छ । भाषिक रूपको अध्ययनका क्रममा शब्दमा शब्दमा रूपको संयोजन, सर्गको प्रयोग, रूपको विन्यास लगायतको अन्वेषण गरिन्छ भने वाक्यको अध्ययनका क्रममा व्याकरणिक कोटिको व्यवहार तथा पदक्रमको अध्ययन अनुसन्धान गरिन्छ ।

(ख) साहित्यिक संरचना (Literary Structure)

शैली विश्लेषणको यस क्षेत्रमा मुख्यतः बनोट र बुनोटको अध्ययन गरिन्छ ।

(अ) बनोट : बनोटले साहित्यिक कृति वा रचनाको साङ्गोपाङ्ग स्वरूपलाई जनाउँदछ । अर्थात् यसले कृतिलाई जनाउँदछ । यसको स्वरूप निर्माणमा विभिन्न घटकहरूको भूमिका रहेको हुन्छ । जस्तै, नाटकका सन्दर्भमा कथानक, पात्र, अङ्क, दृश्य, संवाद आदि, कविताका सन्दर्भमा विषयवस्तु, लय, श्लोक, छन्द आदिको भूमिका रहेको हुन्छ । यस दृष्टिले बनोटलाई कृतिका लघु घटकहरूको समष्टि योगका रूपमा लिइन्छ ।

(आ) बुनोट : बुनोट साहित्यिक रचना वा कृतिको त्यस्तो विशेषता हो, जसले बनोटको सिर्जना गर्दछ । नाटक र कविताका सन्दर्भमा उपर्उल्लिखित लघु घटकहरूलाई बुनोटका रूपमा लिइन्छ । साहित्यिक कृति वा रचनामा बुनोटले अर्थपूर्ण पाठात्मक एकता र आर्थी पारस्परिकताको भूमिका निर्वाह गर्छ ।यसको अभावमा वक्ता वा साहित्यिक कृति वा रचना पृथक्-पृथक् वाक्यहरूको समूहका रूपमा रहन पुग्दछ । साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका क्रममा यी दुवै पक्ष : बनोट र बुनोटको सूक्ष्म समीक्षण गरिन्छ ।

कुनै पनि कृतिको शैली विश्लेषणका क्रममा उल्लिखित आधारहरू : भाषिक संरचना र साहित्यिक संरचनाका तुलनामा शैली संरचनाको उपयोग अधिकाधिक गर्ने गरिएको पाइन्छ । जसको विषद् चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

(ग) शैली संरचना (Structure of Style)

शैली विश्लेषणको यस क्षेत्रमा विकल्पन र चयन तथा अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ ।

(अ) विकल्पन र चयन

भाषिक वा साहित्यिक अभिव्यक्तिका लागि भाषामा उपलब्ध एकाइहरूको वैविध्यलाई विकल्प भनिन्छ भने उपलब्ध विकल्पहरूबाट उपयुक्त एकाइको छनोट गर्नुलाई चयन भनिन्छ । भाव वा विचार प्रवाहका क्रममा वक्ता वा लेखकले भाषामा उपलब्ध विकल्पहरूबाट आवश्यक एकाइहरूको छनोट गर्छन् र परिवेशअनुकूल त्यसको प्रयोग-व्यवहार गर्छन् । यस क्रममा भाषिक विकल्पहरूले विकल्पनको कार्य सम्पादन गर्दछन् । भाषामा कुनै खास अभिप्रायसँग मिल्दा विकल्पहरू रहेको खण्डमा आभिव्यक्तिक विविधता सिर्जना गर्न मद्दत मिल्ने हुन्छ । "यहाँ विचारणीय पक्ष के छ भने कतिपय अवस्थामा विकल्पहरूको अनुपलब्धता रहन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा चयन शब्दले आर्थी भूमिका नराख्ने हुन्छ" (लम्साल, मि. न., पृ ६८) । यस परिस्थितिमा उपलब्ध एकाइको प्रयोगद्वारा विचार प्रवाह गर्नुपर्ने हुन्छ । भाषामा उपलब्ध विकल्पहहरूको युक्तियुक्त छनोटले कृतिगत वैचित्य स्थापनका अतिरिक्त साहित्यिक शैली सिर्जनामा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने मानिन्छ ।

वस्तुतः कुनै पनि भाषामा विभिन्न किसिमका विकल्पहरू रहेका हुन्छन् । भाषामा निहित विकल्पहरू ध्वनि तहदेखि वाक्य तहसम्म रहेका हुन्छन् । तिनको छनोटमा कुनै एकको कार्य सम्पादन अर्कोले गर्ने गरी ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । भाषा प्रयोगका कतिपय अवस्थामा समानार्थी विकल्पका अतिरिक्त सन्निकट विकल्पहरूद्वारा पनि कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने अवस्था देखा पर्न सक्छ । त्यसो त रूपको विकल्प शब्द, शब्दको विकल्प, पदावली र पदावलीको विकल्प वाक्य पनि हुन सक्छ । भाषिक संरचनाका सन्दर्भमा सरल र जटिल वाक्य, कर्तृ, कर्म र भाव वाच्य, भूत र अभूत काल, सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्ष, करण र अकरण स्वरूप, पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी जस्ता व्याकरणिक कोटिगत विकल्पहरू रहेका हुन्छन् जसमध्येबाट आवश्यक एकाइ वा स्वरूपको छनोट गरी विचार प्रवाह गर्न सकिन्छ ।

भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा विकल्पको स्थिति संरचनात्मक स्तरमा मात्र नभएर कथ्य, लेख्य भाषिक स्वरूप, औपचारिक अनौपचारिक भेद, उमेर, वर्ग, क्षेत्र, जाति र समुदायगत प्रयोगमा पनि आधारित हुन सक्छ । किंवा भाषिक अभिव्यक्ति वा विचार प्रवाहका क्रममा कथ्य वा लेख्य स्वरूपको प्रयोग गर्ने, औपचारिक वा अनौपचारिक भाषामा व्यक्त गर्ने, कुन उमेर समूहमा आधारित भएर प्रस्तुत गर्ने, उच्च, मध्यम वा निम्नमध्ये कुन वर्गीय भाषाको प्रयोग गर्ने, स्थानीय वा स्तरीय भेदको प्रयोग गर्ने, कुन जाति र समुदाय विशेषको बोलीमा आधारित भएर विचार व्यक्त गर्नेलगायतका विकल्पहरू उपलब्ध हुन्छन् ।

यसअतिरिक्त विधागत प्रकृति र शब्दभण्डारका तहमा समेत भाषा प्रयोगको विकल्प देख्न सकिन्छ । वास्तवमा साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, उपन्यास, रूपक आदि

विधागत स्वरूपअनुसार विचार प्रवाह गर्न सकिन्छ । साहित्यिक रचनाका यी विभिन्न स्वरूपमध्ये काव्यात्मक स्वरूपमा छन्द, लय आदिको विकल्प अन्य रचनाका तुलनामा अतिरिक्त विकल्पका रूपमा देखा पर्छ । शब्दभण्डारका सन्दर्भमा भने विशेषतः पर्यायवाची शब्द प्रयोगमा विकल्पको स्थिति देख्न सकिन्छ । जहाँ समान अर्थ दिने अनेकौं शब्दहरू प्रचुर मात्रामा रहेका हुन्छन् । तीमध्येबाट उपयुक्त शब्दको छनोट गरी भाषा प्रयोग गर्न प्रयोक्ता स्वतन्त्र हुन्छ ।

शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको समकालीन सन्दर्भमा विकल्पको भन्दा चयनको औंधी चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसको तात्पर्य भाषामा विकल्प स्वाभाविक रूपमा रहेको हुन्छ । त्यसबाट साहित्यकारले केकस्ता एकाइको चयन गर्छ सोका आधारमा शैली विश्लेषण गर्नु पर्छ भन्ने मनसाय मुख्यतः जिम्मेवार रहेको हुन सक्छ । हुन पनि चयन वा छनोटलाई शैली सिर्जनाको महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा लिइन्छ । सराब (सन् २०१३) का अनुसार भाषिक शैलीविज्ञानमा शैली सिर्जना गर्ने मुख्य स्रोतहरू छनोट र विचलन हुन् । छनोटको चर्चा प्राचीन कालदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । यसबाट शैलीको प्रतिनिधित्व हुने मानिन्छ । मुख्यतः छनोटले एउटै भाषामा विद्यमान विकल्पहरूबाट कुनै एक विकल्पको छनोट गर्नुलाई जनाउँदछ । यस किसिमको विकल्प वा विविधता लेखकलाई उपलब्ध हुन्छ ।

शैलीविज्ञानका सन्दर्भमा चयन वा छनोटले लेखकीय शैलीलाई जनाउँदछ । जुन परिवेश र विधामा आधारित हुन्छ । चयन वा छनोटबाट साहित्यिक कृतिमा आलङ्कारिकता सिर्जना हुन्छ । वेल्स (सन् २००१) का अनुसार विधाको क्षेत्र वा प्रकृतिअनुसार 'छनोट' आंशिक रूपमा शासित हुन पुग्छ । हामी हाम्रो उच्चारका लागि ध्वनि, वाक्य र कोशीय एकाइ छनोट गर्छौं । साथै व्यक्त गर्न चाहेको कुरा उपयुक्त तरिकाले प्रकट गर्नका लागि सन्दर्भअनुसार उपयुक्त एकाइको छनोट गर्छौं । लम्साल (मि.न.) का अनुसार रचनाकारले उपलब्ध विविध खालका वैकल्पिक शब्द, वाक्य, चिन्ह आदि एकाइलाई उपयुक्त तथा प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोग सन्दर्भमा समावेश गरेको हुन्छ । यस दृष्टिले शैलीविज्ञानमा छनोट अभिव्यक्तिको चासो वा सरोकारका रूपमा देखा पर्छ । जसमा थोरै वा धेरै समान अर्थ अन्तर्निहित हुन्छ । यद्यपि एउटा परिवेशमा उपयुक्त ठानिएको छनोट अर्को परिवेशमा समभाव व्यक्त गर्नका लागि उपयुक्त नहुन सक्छ । अतएव चयनकर्ताले विषयप्रसङ्गका आधारमा भाषिक एकाइको चयन र प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।

उल्लिखित चर्चाका आधारमा चयनलाई मुख्य दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ : शब्द चयन र वाक्य चयन । यिनको सङ्क्षिप्त चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

❖ शब्द चयन (Choice of words)

भाषिक अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा शब्द महत्वपूर्ण घटक हो । शब्दको प्रयोगबाट इच्छित भाव लक्षित तहसम्म पुऱ्याइन्छ । भाषामा वक्ता वा लेखकले आफ्नो मनसाय वा विचार प्रवाहका लागि प्रयोग गर्न सक्ने शब्दहरू अथाह हुन्छन् भने एउटै अभिप्राय जनाउने शब्दहरू पनि मनग्य हुन्छन् । जसलाई शाब्दी विकल्पका रूपमा लिइन्छ । भाषामा उपलब्ध

त्यस्ता विकल्पबाट भाव र सन्दर्भअनुरूप उपयुक्त शब्दको छनोट गर्नुलाई शब्द चयन भनिन्छ। उदाहरणार्थ, नेपाली भाषामा 'पृथ्वी' लाई जनाउने अन्य शब्दका रूपमा धरती, भूमि, धरणी, भू, धरा आदि शब्दहरू प्रचलनमा रहेका छन्। भाषामा उपलब्ध यी शाब्दी विकल्पहरूबाट प्रयोक्ताले सन्दर्भअनुसार आवश्यक शब्दको चयन र प्रयोग गर्छन्। यस्तो कार्य वक्ता वा सर्जकको रुचि र क्षमतामा भर पर्दछ। शब्द चयनलाई सर्जकका बिच भिन्नता ल्याउने महत्पूर्ण आधारका रूपमा समेत व्याख्या गरिएको पाइन्छ।

❖ वाक्य चयन (Choice of sentences)

मनोभाव वा विचार प्रवाहका दृष्टिले वाक्य भाषाको आधारभूत एकाइका रूपमा देखा पर्छ। वाक्यका माध्यमबाट सन्दर्भअनुसार निश्चित अर्थ प्रवाह हुन्छ। भाषिक अभिव्यक्तिलाई वाक्यीय सिलसिलामा उन्दै जाँदा सङ्कथन वा पाठको सिर्जना हुन्छ। वाक्यको प्रकृति वा स्वरूप व्याकरणिक कोटिका आधारमा निर्धारित हुन्छ। जुनसुकै भाषामा पनि वाक्य प्रयोगका अनेकन विकल्पहरू हुन्छन्। त्यस्ता विकल्पहरूबाट आवश्यक एवम् उपयुक्त विकल्पको छनोट गरी विचार प्रवाह गर्न सकिन्छ।

यसअतिरिक्त निजी भाषा चयन, उखान टुक्का चयन, विराम चिन्ह चयन, विम्ब प्रतीक चयन, शैली चयन आदिलाई पनि चयनगत भेदका रूपमा लिन सकिन्छ। जसका माध्यमबाट साहित्यिक रचनामा नवीनता सिर्जना हुने विश्वास गरिन्छ। शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका क्रममा यी विविध प्रकृतिका चयनले शैली सिर्जनामा खेलेको भूमिकाको सूक्ष्म समीक्षण गरिन्छ।

(आ) अग्रभूमि निर्माण (Foregrounding)

अग्रभूमि निर्माण (फोरग्राउन्डिङ) भाषाको सामान्य प्रयोगबाट साहित्यलाई भिन्न तुल्याउने पद्धति हो। "यसले पाठात्मक ढाँचाको स्वरूपलाई जनाउँदछ। जुन विशेषतः साहित्यिक सौन्दर्यको प्रयोजनका लागि प्रेरित रहेको हुन्छ" (सिम्पसन, २००४, पृ ५०)। अग्रभूमि निर्माण भाषिक प्रस्तुतिलाई अनौठो बनाउने विधि हो। यो पाठकमा आश्चर्य पैदा गर्ने, रुचि विकास गर्ने र पाठकीय ध्यान पाठतर्फ खिच्ने कार्यसँग सम्बन्धित रहेको छ। अर्थात् "अग्रभूमि निर्माण भाषिक वा अन्य प्रकारका विचलनद्वारा पाठकलाई पार्ने प्रभावसँग सम्बन्धित रहेको छ" (लिच, सन् २०१३, पृ ६१)। शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका सन्दर्भमा अग्रभूमि निर्माणलाई केन्द्रीय चासोका रूपमा लिने गरिएको छ।

ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट अवेक्षण गर्दा अग्रभूमि निर्माणको जरा प्राचीन अलङ्कारशास्त्रसम्म फैलिएको देखिन्छ। यद्यपि यससम्बन्धी अवधारणाका प्रतिपादक प्राग स्कुलका प्रमुख व्यक्ति जे. मुकारोभ्स्की हुन्। "मुकारोभ्स्कीले अग्रभूमि निर्माणलाई जनाउन प्रयोग गरेको शब्द एक्चुअलाइजेसन ९बअतगबष्शिबतष्यल० थियो। पछि सन् १९६४ मा गार्भिनले प्राग स्कुलका विद्वान्हरूको कार्य अनुवादका क्रममा फोरग्राउन्डिङ (

lयचभनचयगलमष्लन) शब्द प्रयोगमा ल्याएका थिए" (बर्क एन्ड इभर्स २०१४, पृ ४१) । वेल्स (सन् २००१) का अनुसार प्राग स्कुलले सन् १९३० को दशकमा प्रयोगमा ल्याएको बपतगबष्किबअभ साहित्यिक रूपमा बअतगबष्शिबतष्यल शब्दलाई अनुवाद गर्ने क्रममा गार्भिन (सन् १९६४) ले अग्रभूमि निर्माणलाई परिभाषित गरेका हुन् । यस दृष्टिले अग्रभूमिसम्बन्धी अवधारणाका प्रणेता मुकारोभ्स्की र 'फोरग्राउन्डिङ' शब्दका प्रथम प्रयोक्ता गार्भिन देखा पर्छन् ।

वास्तवमा मुकारोभ्स्कीले काव्यभाषाको सिर्जनामा अग्रभूमि निर्माणलाई सर्वोपरि स्थान दिएको पाइन्छ । उनका अनुसार अग्रभूमिमा नवीनता, असामान्यता, अद्वितीयता, अप्रायिकता र अप्रत्याशितता जस्ता विशेषता अन्तर्भूत हुन्छन् । यससम्बन्धी अवधारणा प्राचीन अलङ्कारशास्त्रका आधारमा गरिएका आधारभूत कार्य र आधुनिक व्याख्याको प्रभावका रूपमा देखा परेको मानिन्छ । उसो त अग्रभूमि निर्माणसम्बन्धी अवधारणाको विकासमा दुई महत्वपूर्ण आन्दोलन : रुसी रूपवाद र प्राग स्कुल संरचनावादको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा दुवै आन्दोलनलाई जोड्ने भूमिका निर्वाह गरेका भाषावैज्ञानिक रोमन याकोब्सन (जो मस्को सर्कलबाट सन् १९२० मा प्राग समूहमा गएका थिए) को भूमिका पनि उल्लेख्य रहेको छ । वास्तवमा प्राग स्कुलले रुसी रूपवादीहरूको विचारलाई आधार बनाउँदै अग्रभूमि निर्माणको अवधारणा विकास गरेको मानिन्छ । बर्क (२०१४) का अनुसार डेमेट्रियसद्वारा लिखित 'यल कतथभि' नामक पुस्तकलाई अग्रभूमि निर्माणमा पहिलो व्यवस्थित पाठ्यपुस्तकका रूपमा लिइन्छ ।

साहित्य सौन्दर्यात्मक भाषिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट मानव मनलाई आल्हादित तुल्याउने कला हो । किंवा यो सुन्दरताका माध्यमबाट खुसी वा आनन्द प्रदान गर्नका लागि भावनात्मक उत्तेजना पैदा गर्ने तरिका हो । सबै प्रकारका कलाको उद्देश्य कुनै पनि चिजको कलात्मकतातर्फ हाम्रो ध्यान आकृष्ट गर्नु रहेको हुन्छ । वास्तवमा "साहित्यिक भाषा आफैमा ध्यान आकृष्ट गर्ने कार्य हो" (डेभिड र कार्टर, २०१४, पृ ४४३) । अपितु साहित्यको सिर्जना सामान्य भाषाको प्रयोग व्यवहारबाट सम्भव हुँदैन । यस प्रयोजनार्थ सामान्य भाषालाई असामान्य बनाउनुपर्ने हुन्छ, मानक भाषालाई अमानक बनाउनुपर्ने हुन्छ । कुनै पनि साहित्यलाई ध्वन्यात्मक, रूपतात्विक, वाक्यात्मक, आर्थी र प्रकरणार्थी तहको उपयुक्त छनोट र व्यवस्थापनले सुन्दर बनाउँछ । परिणामस्वरूप व्यक्त अभिव्यक्ति कलात्मक एवम् आकर्षक बन्न पुग्दछ । वस्तुतः यही दृष्टिकोण अग्रभूमि निर्माणसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

अग्रभूमि निर्माण साहित्यिक शैलीमा देखा पर्ने विशिष्ट गुण हो । यसलाई भाषाको मानदण्डबाट विचलित व्यवहार र ढाँचागत पुनरावृत्तिका रूपमा लिइन्छ । साहित्यिक भाषा, सौन्दर्य र कलाका लागि यस किसिमको विचलन र आवृत्ति अपेक्षित हुन्छ । "अग्रभूमि निर्माणको स्पष्ट चित्र शाब्दी र दृश्य अर्थको विपरीत तात्पर्यबाट आउँछ" (लिच, २०१३, पृ. ३०) । यसको रणनीति यो हुनु पर्छ कि यसले पाठकको ध्यान आकर्षण गर्न सक्नु पर्छ । साथै यो पाठ्यात्मक विषयवस्तु तथा पात्रहरूको विकास र पाठ व्याख्याका लागि उपयुक्त हुनु पर्छ ।

"अग्रभूमि निर्माणले वाक्यमा महत्वपूर्ण सूचनालाई प्रकाश पार्न वा आकर्षक बनाई प्रस्तुत गर्न अनुमति दिन्छ" (रिचार्डस एन्ड स्मिथ, सन् २०१०, पृ. ४८) । वस्तुतः साहित्यिक पाठहरूले पाठमा नियमहरू उल्लङ्घन गरेर अग्रभूमि पैदा गर्न सक्छन् । ग्रिगोरिउ (सन् २०१४) का अनुसार पाठका नियमको उल्लङ्घन भनेको विधागत उल्लङ्घन हो र उक्त उल्लङ्घन पाठले पालन गर्नुपर्ने नियम वा सूत्रसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । "यदि कुनै पाठ्यात्मक ढाँचा पा पाठ्य ढाँचा कलात्मक एवम् सौन्दर्यात्मक प्रयोजनका लागि अभिप्रेरित छैन भने त्यसमा अग्रभूमि रहेको हुँदैन" (सिम्पसन, २००४, पृ ५०) । यसर्थ अग्रभूमि निर्माण साहित्यिक पाठ वा रचनामा मानक भाषाको उल्लङ्घन गरी सिर्जना गरिने सौन्दर्य हो । जुन लेखकीय शैलीमा आधारित हुन्छ ।

अग्रभूमि निर्माणलाई मनोवैज्ञानिक प्रभावका रूपमा लिइन्छ । यसले "प्राविधिक एवम् गैरप्राविधिक सन्दर्भमा अनुभूतिजन्य विशिष्टता वा प्रधानतालाई जनाउँदछ । जहाँ कम ध्यान दिन योग्य अन्य चिजहरू पृष्ठभूमिमा रहेका हुन्छन्" (ग्रिगोरिउ, २०१४, पृ ८७) । अग्रभूमि निर्माणले पाठकद्वारा गरिने काल्पनिक व्याख्यात्मक कार्यलाई आमन्त्रण गर्ने मानिन्छ । "जब एक असामान्यता हाम्रो ध्यानमा आउँछ हामी त्यसलाई बुझ्ने कोसिस गर्छौं । हामी हाम्रो कल्पना शक्तिलाई जानीनजानी प्रयोग गर्ने गर्छौं" (लिच, २०१३, पृ ६१) । अग्रभूमि निर्माणलाई तस्विर वा चित्रका खास पक्षहरूले उत्पन्न गर्ने मनोवैज्ञानिक प्रभावसँग तुलना गर्न सकिन्छ । जसले दर्शकहरूको ध्यान आफूतिर आकर्षित गर्दछ । "उदाहरणका लागि चहकिला रङ्गीन वस्तुहरू धमिलो रङका वस्तु रहेको वातावरणमा तुलनात्मक रूपमा बढी दर्शनीय हुन्छन्, स्पष्ट देखिने हुन्छन्" (ग्रिगोरिउ, २०१४, पृ ८७) । तत्सन्दर्भमा त्यस प्रकृतिको स्थितिलाई अग्रभूमिका रूपमा लिन सकिन्छ । साहित्यिक सन्दर्भमा पनि अग्रभूमि निर्माणले यसैअनुरूप पाठकको ध्यान आकर्षित गर्ने मानिन्छ । जहाँ शैलीवैज्ञानिक युक्तिहरूले अभिव्यक्तिको भावनात्मक पक्षमा जोड दिइरहेका हुन्छन् ।

अग्रभूमि निर्माणको अवधारणालाई विज्ञापनसँग सम्बन्धित तुल्याएर पनि अवेक्षण गर्न सकिन्छ । जसरी विज्ञापनका लागि पोस्टर डिजाइन गर्नेहरूले उत्पादन र सूचनाका विशेष पक्षहरूमा अवलोकनकर्ताको ध्यान केन्द्रित गर्न पोस्टरमा शब्द र वस्तुको आकार र स्थिति मिलाउने काम गर्छन् ठिक त्यसरी नै साहित्यकारहरूले आफ्ना रचनाप्रति पाठकहरूको ध्यान आकर्षित गर्न परम्परित भाषाभन्दा भिन्न भाषा र शैलीको प्रयोग व्यवहार गर्दछन् । अर्थात् विज्ञापनमा उत्पादित वस्तुको तस्वीर, उत्पादित वस्तुका उपभोक्ताको हँसिलो अनुहार पोस्टर पृष्ठको बिच भागमा ठुलो आकारमा (दर्शकको ध्यान तान्ने गरी) र थप सूचनाहरू (जस्तै : उत्पादक संस्था, प्रचारक, कानुनी प्रावधान आदि) पोस्टरको तलपट्टि सानो आकारमा (दर्शकको मुख्य ध्यानबाट टाढा राख्ने गरी) प्रस्तुत गरिन्छ भने साहित्यिक रचनाहरूमा अभिव्यक्त गर्न चाहेको कुरालाई मानकेतर भाषा प्रयोगका माध्यमबाट आवृत्ति र लेखप्रक्रियात्मक वैविध्यका साथ प्रस्तुत गरिन्छ । जसको मुख्य उद्देश्य आभिव्यक्तिक सुन्दरता सिर्जना गर्नु र लक्षित वर्ग वा समूहको ध्यान आकृष्ट गर्नु रहेको हुन्छ । अतएव दैनिक प्रयोगको वा मानक भाषाभन्दा भिन्न

भाषा प्रयोगका माध्यमबाट साहित्यिक रचनालाई उत्तम बनाउन प्रयोग व्यवहार गरिने भाषाशैलीगत विधिविधानलाई अग्रभूमि निर्माण भनिन्छ । ग्रिगोरिउ (सन् २०१४) का अनुसार क्रेस एन्ड लियुअन (१९९८) ले पठनको पश्चिमी फ्रेमवर्कअन्तर्गत रहेर न्युजपेपरको अग्रपृष्ठको विश्लेषण गरी उल्लेख गरेका छन् कि केही पृष्ठका माथिल्ला आधा भागहरूमा आदर्श सूचनाहरू प्रस्तुत गरिएको हुन्छ जुन अग्रभूमिका रूपमा रहेको हुन्छ भने यसविपरीत पृष्ठका तल्ला भागहरूमा वास्तविक सूचना प्रस्तुत गरिएको हुन्छ र त्यो पश्चभूमिका रूपमा रहेको हुन्छ । त्यसो त दायाँ पृष्ठको सूचनाले अग्रभूमि कायम गर्दै जाने र बायाँ पृष्ठको सूचना पृष्ठभूमि बन्दै जाने पनि मानिन्छ ।

अग्रभूमि निर्माण शैलीविज्ञानको त्यस्तो अवधारणा हो जसले भाषाविज्ञानको सापेक्ष वस्तुनिष्ठता र साहित्यिक मूल्याङ्कनको सापेक्ष विषयात्मकताका बिचको पुल उपलब्ध गराउँछ । यो परिचयीकरण **(Familiarization)** को दिशाबाट अवपरिचयीकरण **(defamiliarization)** को दिशामा अभिमुख भाषिक प्रयोगसँग सम्बन्धित रहेको छ । त्यसैले अवपरिचयीकरण (पूर्वपरिचित जानकारी वा अभ्यासभन्दा भिन्न प्रयोग व्यवहार) लाई अग्रभूमि निर्माणको भेद वा एक रूपका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । रुसी रूपवादी भिक्टर स्क्लोभ्स्कीका अनुसार शैलीविज्ञानले चिरपरिचित भावना वा अनुभूतिभन्दा बढी प्रवाह गर्दछ । उनको यस अवधारणाले अवपरिचयीकरणको दृष्टिकोणलाई वैधता प्रदान गरेको मानिन्छ । ग्रिगोरिउ (सन् २०१४) का अनुसार स्क्लोभ्स्की (सन् १९२५, १९६५) को अवपरिचयीकरण (म्भाकषष्बिचष्कबतष्यल) सम्बन्धी अवधारणा अग्रभूमिसँग सम्बन्धित रहेको छ । जसलाई (अवपरिचयीकरणलाई) कुक (१९९४) ले साहित्यिक पठनको कार्यसँग जोड्दै धारणात्मक पुनर्ताजगीका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । त्यसो त अग्रभूमि निर्माण स्वचालन (ब्रातफबतष्शबतष्यल) का विपरीत अस्वचालन (म्भबगतफबतष्शबतष्यल) का रूपमा पनि देखा पर्छ । वास्तवमा सामान्य भाषिक प्रयोग व्यवहारलाई स्वचलन र असामान्य भाषिक प्रयोग व्यवहारलाई अस्वचलन भनिन्छ । शैलीवैज्ञानका सन्दर्भमा अवपरिचयीकरण र अस्वचालनले शैलीगत विशिष्टता र वैविध्य सिर्जना गर्ने मानिन्छ । साथै विभिन्न भावना उत्पन्न गर्दै पाठकलाई पठनतर्फ डोहोऱ्याइरहने मानिन्छ ।

सिम्पसन (सन् २००४) का अनुसार अग्रभूमि निर्माणको सिद्धान्तले पाठको शैली विश्लेषणका सन्दर्भमा विभिन्न सवालहरू उठाएको पाइन्छ : जसमध्येको सबैभन्दा महŒवपूर्ण सवाल भाषाको नियम वा मानकमा आधारित रहेको छ । त्यो के हो भने, भाषाको कार्यात्मक विविधतालाई ध्यानमा राखेर हेर्दा सामान्य वाक्य र मानक वाक्य कुन हो र त्यो कस्तो हुन्छ भन्न निकै गाह्रो छ । जसले अग्रभूमि निर्माणका सन्दर्भमा पर्याप्त चुनौती खडा गरिदिएको छ । किनकि अग्रभूमि निर्माणको सिद्धान्तमा अनुमान गरिएको हुन्छ कि त्यहाँ एक किसिमको सैद्धान्तिक भाषिक मापदण्ड रहेको हुन्छ । जसका आधारमा शैलीको खास विशेषता मापन गर्न सकिन्छ ।

यससँग सम्बन्धित अर्को मुद्दा के रहेको छ भने पाठमा एकपटक ढाँचागत विचलन स्थापित भएपछि के हुन्छ ? के त्यो पाठको सम्पूर्ण अवधि वा भागका लागि अग्रभूमि रहिरहन्छ ? वा त्यो विस्तारै पृष्ठभूमिमा परिणत हुन्छ ? यस सन्दर्भमा सिम्पसन (सन् २००४) भन्छन्, “कुनै पनि पाठ वा रचनामा आकर्षक वा प्रभावशाली ढाँचा आउनासाथ वा स्थापित हुनासाथ अग्रभूमि क्रमशः पृष्ठभूमितिर जान सुरु गर्छ र त्यसको ठाउँ नवीन ढाँचाले लिन थाल्छ”(सिम्पसन, २००४, पृ ५१) । यसबाट के अवधेय हुन्छ भने कुनै पनि भाषिक स्वरूप वा ढाँचा पृष्ठभूमिमा पुग्नुपूर्व अग्रभूमिमा रहको हुन्छ । अग्रभूमि निर्माणका सन्दर्भमा यो कुरा पनि स्पष्ट छ कि अग्रभूमि लामो समयसम्म स्थिर रहँदैन । यसमा लेखकको भूमिका महŒवपूर्ण हुन्छ ।

साहित्यमा अग्रभूमि निर्माण गर्ने दुई महŒवपूर्ण युक्तिहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

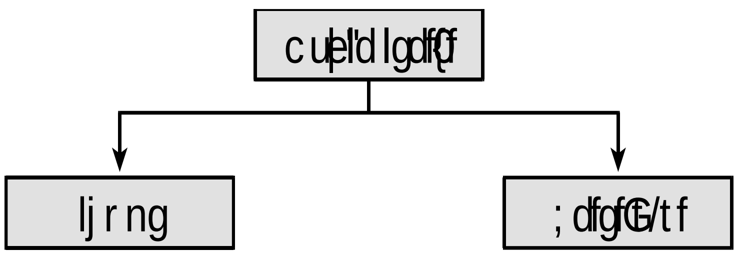

जसको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

विचलन (Deviation)

प्रचलित नियम र परम्परा विपरीतको भाषा प्रयोगलाई विचलन भनिन्छ । यसले भाषा प्रयोगको असामान्य व्यवहारलाई जनाउँदछ । “यो मान्यता, चलनचल्ती वा मानकको विपथनका रूपमा देखा पर्छ” (ग्रिगोरिउ, २०१४, पृ ८९) । भाषा शैलीगत दृष्टिले भिन्न हुनका लागि स्थापित मानक वा मान्यताबाट भिन्न हुनु पर्दछ । अर्थात् भाषा मानक निरपेक्ष हुनु पर्दछ । कुनै पनि भाषालाई प्रयोग व्यवहारको साझा पद्धतिबाट भिन्न तुल्याई प्रस्तुत गर्दा विचलन पैदा हुने हुन्छ । साथै त्यसबाट साहित्यिक रचनामा अग्रभूमि कायम हुन्छ ।

वस्तुतः विचलन भाषिक नियममा आधारित हुन्छ । जहाँ नियमको व्यवहार गरिन्छ त्यहाँ विचलन हुन्छ, जहाँ नियम हुँदैन त्यहाँ विचलन पनि हुँदैन । तसर्थ नियमको अस्तित्व वा उपस्थितिले विचलनको ढोका उघार्दछ । जब भाषामा अपनाउनुपर्ने मान्यता र प्रचलनलाई पार गरेर नियमको उल्लङ्घन गरिन्छ, तब विचलन पैदा हुन्छ । अतएव विचलन परम्परित अभ्यासको विपथन हो । किंवा परम्परित अभ्यासबाट भिन्न अभ्यासमा पुग्नु विचलन हो । “यसले प्रचलन बाहिरको वा नियमविपरीतको भाषिक छनोट र त्यसको प्रयोगलाई जनाउँदछ” (हाओयु, २०१३, पृ. ८६) । यसलाई समाजशास्त्रसँग जोडेर पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । किनभने यो सामाजिक नियमको तोडमोडसँग पनि सम्बन्धित रहेको छ ।

सुरा (सन् २०१९) का अनुसार भाषिक नियम वा मानकलाई निरपेक्ष र सापेक्ष गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । निरपेक्ष नियम वा मानक भनेको त्यस्तो नियम हो जुन समग्र भाषाका लागि निर्धारण गरिएको हुन्छ । जब कि सापेक्ष नियम वा मानक पाठका केही अंश वा पाठहरूबाट निर्धारण गरिएको हुन्छ । यसबाट के अवधेय हुन्छ भने निर्धारित भाषिक नियमका अतिरिक्त विधागत ढाँचाको उल्लङ्घन गरी गरिने भाषा प्रयोगलाई पनि विचलन भनिन्छ । शैलीविज्ञानका सन्दर्भमा विचलन अपेक्षाकृत भाषा प्रयोगभन्दा भिन्न रहेको छ । साथै यो भाषा प्रयोगको साझा व्यवहारको अतिक्रमणका रूपमा देखा परेको छ । जसले सामान्यभन्दा भिन्न मनसायगत भाषा प्रयोगको छनोट र अवलम्बनलाई जनाउँदछ ।

भाषा संरचनात्मक दृष्टिले सुसंरचित एवम् नियममा आधारित प्रणाली हो । भाषाले प्रयोगका लागि आवश्यक नियमहरू उपलब्ध गराएको हुन्छ । जस्तै : ध्वनितात्विक, व्याकरणिक, कोशीय आदि । यद्यपि साहित्यमा भाषिक नियमको हुबहु पालना हुँदैन । किनभने साहित्यमा नियमको पालनालाई आवश्यकीय छुटका रूपमा लिइन्छ । यसको अर्थ भाषिक नियमको पूर्णतः पालनाबाट साहित्यको सिर्जना हुन सक्दैन भन्ने हो । त्यसैले साहित्यकार भाषाको प्रयोगमा स्वतन्त्र हुन्छ । परिणामतः हरेक साहित्यिक शैलीमा असामान्य भाषिक विशेषताहरू अन्तर्भूत हुन्छन् । अर्थात् प्रत्येक लेखकले आफ्नो सिर्जनामा असाधारण शैली प्रदर्शन गर्ने प्रयास गर्छन् । अतएव भाषा प्रयोगको त्यस्तो विशेष अभिव्यक्ति वा प्रस्तुतिलाई विचलन भनिन्छ जुन प्रचलित मानदण्डबाट विचलित हुन्छ ।

विचलन भाषिक एकाइको छनोटमा भर पर्छ । जुन संरचनाको खास स्थानमा छनोटका सामान्य दायराभन्दा बाहिर अवस्थित हुन्छ । यसले साहित्यिक दृष्टिले महत्वपूर्ण भाषिक विशेषताहरूको छनोटका लागि आधार उपलब्ध गराउँछ । लिच (सन् २०१३) का अनुसार विचलन भाषिक नियमको अतिक्रमण वा उल्लङ्घन हो, यो नियमलाई तोडेर गरिने भाषिक संकेत वा प्रतीकको स्वनिर्माण हो । वास्तवमा यो काव्य भाषाको विशेषता हो । जहाँ कवि भाषिक अभिव्यक्तिको अपेक्षित मापदण्डबाट अलग रहेको हुन्छ । त्यसैले विचलनलाई भाषिक अभिव्यक्तिको अपेक्षित मान्यता तोड्ने क्रममा कविले अवलम्बन गर्ने विशिष्ट विधानका रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

विचलन साहित्यिक रचनामा पाठकीय ध्यान आकर्षण गर्ने पद्धति हो । लिच (सन् २०१३), का अनुसार यो सामान्य भाषिक प्रक्रियाको अवस्वचलन (मभबगतयफष्शबतष्यल) का रूपमा पाठकको ध्यान आकृष्ट गर्नका लागि अप्रत्यासित रूपमा देखा पर्छ । अर्को शब्दमा यो पाठकीय ध्यानको अग्रभूमिमा आउँछ । यसलाई समानान्तरताको विपरीत तात्पर्यमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । किनकि विचलनले भाषा प्रयोगको अनियमिततालाई जनाउँदछ । काव्यिक वा साहित्यिक सिर्जनामा विचलनयुक्त भाषिक प्रयोगले लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ प्रस्तुत हुन्छ । यसको उपयुक्त व्यवहारबाट भाषिक अभिव्यक्ति श्रुतिमधुर एवम् आल्हादकारी बन्न पुग्दछ ।

त्यसो त विचलनले भाषाको सिर्जनात्मक प्रयोगलाई समेत जनाउँदछ । सराब (सन् २०१३) का अनुसार शैलीविज्ञानमा विचलनलाई शैली सिर्जना गर्ने मुख्य स्रोतका रूपमा लिइन्छ । यसले सर्वदा नवीन धारणा उपलब्ध गराउने मानिन्छ । साहित्यिक शैलीविज्ञानको एउटा महत्वपूर्ण चासो विचलनको परीक्षण गर्नु रहेको छ । शैलीविज्ञानका प्रारम्भिक कार्यहरूमा काव्यात्मक भाषाको विश्लेषणका लागि यसको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तत्समय यसलाई शैलीको परिभाषाअन्तर्गत उल्लेख गरिएको देखिन्छ । यस अतिरिक्त "अव्याकरणिक वा गलत किसिमले संरचित भाषिक एकाइ जनाउनका लागि विचलनलाई उत्पादक व्याकरणमा पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ" (वेल्स, २००१, पृ १०३) । यसको युक्तियुक्त प्रयोगले साहित्यिक रचनामा चमत्कृति पैदा भई अग्रभूमि स्थापित हुन्छ ।

विचलन मुख्यतः साहित्य (विशेषतः काव्य साहित्य) मा देखा पर्ने कलात्मक भाषिक व्यवहार हो । साहित्यिक भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा भाषाका विभिन्न एकाइको प्रयोग हुन्छ र ती सबैमा बिचलन कायम हुन्छ । यस दृष्टिले विचलनका प्ररूपलाई भाषिक एकाइअनुरूप उल्लेख गर्न सकिन्छ । यद्यपि यसका प्रकारबारे विभिन्न दृष्टिकोण पाउन सकिन्छ ।

जिओफ्री लिचले आफ्नो पुस्तक ब ष्लिनगष्कतष्अ नगष्मभ तय भलनष्किज उयभतचथ (सन् १९६९) मा विचलनका आठ प्रकार (कोशीय, व्याकरणिक, ध्वनितात्विक, लेखप्रक्रियात्मक, अर्थतात्विक, भाषिकागत, रजिस्टर र ऐतिहासिक समयको विचलन) प्रस्तुत गरेका छन् (हाओयु, २०१३, पृ.८६) भने ावलनगबनभ ष्ल ष्तिभचबतगचभ कतथभि बलम ायचभनचयगलमष्लन (सन् २०१३) मा यसका प्राथमिक, द्वितीयक र तृतीयक भेद प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै क्रिस्टिआना ग्रिगोरिउ (सन् २०१४) ले आफ्नो लेख त्जभ ष्लिनगष्कतष्अ भिखभकि या ायचभनचयगलमष्लन ष्ल कतथष्कितष्अक मा विचनलका पाँच प्रकार (बाह्य विचलन, ऐतिहासिक विचलन, लेखप्रक्रियात्मक विचलन, कोशीय विचलन र व्याकरणिक विचलन) को चर्चा गरेका छन् भने शैलीवैज्ञानिक मिक सर्टले आफ्नो पुस्तक भ्हउयिचष्लन तजभ बिलनगबनभ बलम उयभ्रक उबिथक बलम उचयकभ (सन् १९६६: ३६-५८) मा यसका सात प्रकार (साङ्कथनिक, अर्थतात्विक, कोशीय, व्याकरणिक, रूपतात्विक, ध्वनितात्विक र लेख प्रक्रियात्मक विचलन) उल्लेख गर्दै आन्तरिक र बाह्य विचलनका बिचको भिन्नता समेत प्रस्तुत गरेका छन् । (बर्क एन्ड इभर्स, २०१४, पृ. ४१) ।

उल्लिखित तथ्यका आधारमा के गतार्थ हुन्छ भने विचलनका प्रकार सम्बन्धमा विद्वान्हरूका आआफ्नै दृष्टिकोण रहेका छन् । यद्यपि तथोक्त प्रकारलाई विचलनका प्रकार निर्धारणका लागि आधार बनाउन सकिन्छ । समग्रतः विचलनका प्रकारलाई प्राथमिक-द्वितीयक र तृतीयक, आन्तरिक र बाह्य तथा ध्वनितात्विक, कोशीय, व्याकरणिक, अर्थतात्विक, भाषिकागत, लेखप्रक्रियात्मक, प्रयुक्ति, सान्निध्य, सङ्कथन र ऐतिहासिक समयको विचलनका रूपमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ । यिनको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

प्राथमिक-द्वितीयक र तृतीयक विचलन ९एचष्बचथ, Secondary and Tertiary Deviation)

प्राथमिक, द्वितीयक र तृतीयक विचलनलाई पाश्चात्य शैलीवैज्ञानिक जिओफ्री लिच (सन् २०१३) द्वारा प्रस्तुत प्रकारका रूपमा लिइन्छ ।

प्राथमिक विचलन **(Primary Deviation)** प्राथमिक विचलन भाषा प्रयोगको मापदण्डबाट हुने विचलन हो । लिच (सन् २०१३) का अनसार जब कवि भाषाको मानकबाट विचलित हुन्छ वा अलग हुन्छ तब प्राथमिक विचलन देखा पर्छ । प्राथमिक विचलनले मुख्यतः दुई रूप लिन्छ :

जहाँ भाषाले छनोटको अनुभूति दिन्छ, कवि सामान्य रूपमा छनोट गरिने दायराभन्दा बाहिर जान्छ ।

जहाँ भाषाले छनोटको अनुभूति दिन्छ, कविले छनोटको स्वतन्त्रतालाई अस्वीकार गर्दै क्रमशः समान एकाइको प्रयोग गर्छ ।

सुरा (सन् २०१९) का अनुसार प्राथमिक विचलनले कसरी कविले भाषाको नियम वा मानकलाई उल्लङ्घन गर्छ भन्ने कुरा जनाउँदछ । यसलाई दृष्टिगत गर्दा भाषा प्रयोगका नियम वा मानकबाट हुने विचलनलाई प्राथमिक विचलनका रूपमा लिइन्छ ।

द्वितीयक विचलन ९क्भअयलमबचथ म्भखष्बतष्यल० : द्वितीयक विचलन भाषिक अभिव्यक्तिको नियमबाट हुने विचलन होइन । मुकारोभ्स्की (सन् १९५८, पृ. २३) का अनुसार “यो काव्यात्मक सूत्र वा सिद्धान्तको साहित्यिक मापदण्डबाट हुने विचलन हो” (लिच, सन् २०१३, पृ ६२ मा उद्घृत) । त्यस्तै सुरा (सन् २०१९) का अनुसार द्वितीयक विचलन साहित्यिक मापदण्डको विचलन हो । यो काव्यात्मक सूत्र, लेखक वा विधागत मापदण्डविपरीतको विचलन हो । यसलाई अपेक्षा वा प्रत्याशाविपरीतको विचलनका रूपमा लिइन्छ । यसले प्राथमिक विचलनलाई बढावा दिने मानिन्छ ।

तृतीयक विचलन (Tertiary Deviation) तृतीयक विचलन साहित्यिक रचनाभित्रको नियममा आधारित विचलन हो । “यो कुनै पाठको आन्तरिक मापदण्डबाट हुने विचलन हो” (लिच, २०१३, पृ ६२) । त्यसैले “यसलाई आन्तरिक विचलन पनि भनिन्छ” (सुरा, २०१९, पृ. २७) । द्वितीयक विचलन जस्तै तृतीयक विचलन पनि विपरीत प्रत्याशायुक्त हुन्छ । यो अपेक्षाहरूको निराशाका रूपमा कवितामा स्थापित हुन्छ । वास्तवमा पाठभित्र रहेका भाषाका गुणहरूलाई पाठका मापदण्डबाट नै छुटाउन सकिन्छ । तृतीयक विचलन द्वितीयक विचलनसँग मिल्दोजुल्दो छ तर भिन्न छ । यसमा अरू दुई विचलनमा भन्दा के फरक छ भने यो गतिशील सङ्घटनाका रूपमा देखा पर्छ । अर्थात् पाठको कुनै एक विन्दु वा स्थानमा देखिने आन्तरिक विचलनलाई अन्यत्र वा सबैतिर देख्न सकिदैन । यसले प्रायः चरमोत्कर्ष वा उत्कर्षको विन्दुलाई सङ्केत गर्ने मानिन्छ । साथै द्वितीयक विचलनको मान्यता निर्माणमा सघाउने ठानिन्छ ।

बाह्य र आन्तरिक विचलन (External and Internal Deviation)

प्राथमिक, द्वितीयक र तृतीयक विचलनका तुलनामा बाह्य र आन्तरिक विचलनबारे अधिक चर्चा गरिएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा वेल्स (सन् २००१), ग्रिगोरिउ (सन् २०१४), बर्क एन्ड इभर्स (सन् २०१४) लगायतले चर्चा गरेको देखिन्छ ।

बाह्य विचलन ९भ्हतभचलबा म्भखष्बतष्यल० : वस्तुतः भाषिक नियम वा मानकबाट हुने विचलनलाई बाह्य विचलन भनिन्छ । "बाह्य विचलनले प्राथमिक मान्यता वा मापदण्डको उल्लङ्घन गर्दछ" (ग्रिगोरिउ, सन् २०१४, पृ ९०) । वस्तुतः प्राथमिक मानक भनेका भाषा, समाज र संस्कृति हुन् । जब पाठ भाषा प्रयोगको निर्धारित पथबाट बहकिन्छ तब बाह्य विचलन घटित हुन्छ । यसले भाषा र विधाको मान्यता वा नियमको अतिक्रमणलाई जनाउँदछ । वेल्स (सन् २००१) का अनुसार बाह्य विचलनले नियम वा मानकविपरीतको पाठ्यात्मक भाषाको मापन गर्दछ । सामान्यतया बाह्य विचलनहरू भाषाको मान्यता र अपेक्षामा निर्भर हुन्छन् । उदाहरणार्थ, "बाह्य साङ्कथनिक विचलन तब हुन्छ जब कविता अकविताका रूपमा प्रस्तुत हुन्छ" (बर्क एन्ड इभर्स, सन् २०१४, पृ ४२) ।

आन्तरिक विचलन ९क्ष्लतभचलबा म्भखष्बतष्यल०: आन्तरिक विचलन बाह्य विचलनको विपरीत देखा पर्छ । लेभिन (सन् १९६५) का अनुसार "आन्तरिक विचलनले पाठभित्रका त्यस्ता विशेषतालाई जनाउँछ जुन अपेक्षाविपरीतका हुन्छन् । वास्तवमा ती पाठ्यात्मक नियमद्वारा निर्धारण गरिएका हुन्छन्" (वेल्स, सन् २००१, पृ १०४) । यसको अर्थ आन्तरिक विचलनहरू पाठको मापदण्डद्वारा अग्रभूमिकृत हुन्छन । "आन्तरिक विचलनले द्वितीयक मान्यताको उल्लङ्घन गर्दछ" (ग्रिगोरिउ, सन् २०१४, पृ ९०) । लिचद्वारा प्रस्तुत प्राथमिक, द्वितीयक र तृतीयक विचलन प्ररूपका आधारमा हेर्दा आन्तरिक विचलन द्वितीयक र तृतीयक दुवै विचलनसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । वस्तुतः यसलाई व्यक्ति विशेषको शैलीसँग सम्बन्धित ठानिन्छ । साथै केही समानान्तरता र पुनरावृत्तिमा भर पर्ने मानिन्छ ।

ध्वनितात्विक विचलन ९एजयलययिनष्अबा म्भखष्बतष्यल०

भाषिक ध्वनिका तहमा देखा पर्ने विचलनलाई ध्वनितात्विक विचलन भनिन्छ । भाषिक ध्वनिको उच्चारणमा परम्पराभन्दा भिन्न तौरतरिका अपनाउँदा ध्वनितात्विक विचलन हुने हुन्छ । वास्तवमा शब्दको सुरुको, बिचको वा अन्त्यको ध्वनि लोपलाई यसको मुख्य विशेषताका रूपमा लिइन्छ । यसअतिरिक्त नियोजित रूपमा शब्दको गलत उच्चारण गर्नु, सुस्तरी वा बेसरी बोल्नु, बलाघात दिनु नपर्ने शब्दमा बलाघात दिएर बोल्नुले पनि ध्वन्यात्मक विचलन पैदा गर्ने मानिन्छ । यस किसिमको कार्यले मुख्य शब्दको उच्चारणलाई समेत परिवर्तन गरिदिन्छ । जसको परिणामस्वरूप साहित्य (मूलतः कविता) थप उत्कृष्ट र ध्वन्यात्मक समायोजनयुक्त बन्न पुगदछ ।

कोशीय विचलन (Lexical Deviation)

पूर्वप्रयोग वा अस्तित्वमा नरहेका शब्द आविष्कार वा निर्माण गरी प्रयोगमा ल्याउनुलाई कोशीय विचलन भनिन्छ । कोशीय विचलनमा परम्परामा रहेका शब्दलाई

नयाँपनका साथ उपस्थित गराएर प्रयोगमा ल्याउने कार्यसमेत घटित हुन्छ । यद्यपि यस विचलनले शब्दकोशमा नरहेका शब्दहरू सर्जक आफैले सिर्जना गर्ने र चल्तीमा ल्याउने कार्यलाई जनाउँदछ । कोशीय विचलनबाट हुने शब्दनिर्माणलाई अनियमित निर्माण भनिन्छ । यसलाई कोशीय नियमको उल्लङ्घनका रूपमा पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । वस्तुतः निश्चित प्रकारको आलङ्कारिक प्रभावका लागि लेखकले नयाँ शब्दको आविष्कार र प्रयोग गर्ने गर्छन् । शब्द निर्माणको नियममै रहेर निर्माण गरिने त्यस्ता नूतन शब्दहरू अन्य सन्दर्भमा भने खासै प्रयोगमा आउँदैनन् । त्यसैले ती आविष्कारक वा निर्माताको प्रयोगमा अधिकाधिक व्यवहृत हुन्छन् । यस दृष्टिले त्यस्ता शब्दहरूलाई विशेष प्रयोजनार्थ निर्मित शब्द पनि भनिन्छ । कुनै पनि साहित्यकारले खास शैलीगत प्रभावका लागि यस्तो कार्य गर्न सक्छन् । त्यसरी निर्मित नयाँ शब्दलाई नन्स फर्मेसन (लयलअभ ायचकबतष्यल) वा अवसरजन्य निर्माण पनि भनिन्छ । जुन एउटा अवसर (कष्लनभि यअअबकष्यल) का लागि मात्र प्रयुक्त हुन्छन् । नेपाली साहित्यमा महाकवि देवकोटाले प्रयोग गरेका गुन्द्रिलो, मान्द्रिलो, वनेलु, चिथोराइजेसन जस्ता शब्दहरूलाई नव निर्माण र नव प्रयोगका उदाहरणका रूपमा खुबै चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

व्याकरणिक विचलन (Grammatical Deviation)

भाषिक रूप र वाक्यका तहमा देखा पर्ने विचलनलाई व्याकरणिक विचलन भनिन्छ । व्याकरणिक विचलनलाई रूपात्मक विचलन र वाक्यात्मक विचलन गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

वस्तुतः रूपात्मक विचलन रूपिमहरूको प्रयोग व्यवहारसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस विचलनमा असामान्य तरिकाले शब्दमा रूपको संयोजन गरिन्छ । अर्थात् अनावश्यक सर्गहरू जोडिन्छ । जुन सामान्य प्रयोगमा रहेको हुँदैन । त्यसैगरी शब्दमा प्रयोग हुने सर्गहरूलाई हटाइन्छ । जुन सामान्य प्रयोगमा रहेको हुन्छ । यसअतिरिक्त अलग अलग रूपलाई जोडेर लामो शब्द बनाई प्रयोग गरिन्छ । यस्तो कार्यबाट रूपगत विचलन पैदा हुने हुन्छ ।

वाक्यात्मक विचलन वाक्यको प्रयोग व्यवहारसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसलाई वाक्यको स्तरमा देखा पर्ने विचलनका रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ । यस विचलनमा मुख्यतः व्याकरणिक कोटि (लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, करण, अकरण आदि) गत विचलन पाइन्छ । यसअतिरिक्त वाक्यमा आउने पदहरूको अनुपयुक्त क्रमबाट पनि वाक्यात्मक विचलन सिर्जना हुन पुग्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा वाक्यात्मक विचलन दुई पक्षमा आधारित हुन्छ : - अशुद्ध वा गलत व्याकरणिक प्रयोग - भग्न पदक्रमको व्यवहार । नेपाली, अङ्ग्रेजी, मैथिली, हिन्दी जस्ता व्याकरणिक नियम अधिक भएका भाषाहरूमा व्याकरणिक विचलनबाट अग्रभूमि निर्माणको सम्भावना पनि धेरै नै रहन्छ ।

अर्थतात्विक विचलन (Semantic Deviation)

भाषा प्रयोगको आर्थी तहमा देखा पर्ने विचलनलाई अर्थतात्विक विचलन भनिन्छ । अर्थतात्विक विचलनलाई शब्दको अनपेक्षित अर्थका रूपमा, अर्थको स्थनान्तरणका रूपमा वा

INNOVATIVE RESEARCH JOURNAL Vol.:3, Issue: 1, July, 2024

शब्दार्थले गर्ने प्रत्याशाको अतिक्रमणका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ । अर्थतात्विक विचलन त्यस्तो विचलन हो जसमा व्यक्त अर्थ सन्दर्भका आधारमा मात्र बुझिन्छ । भाषिक व्यवहारका सन्दर्भमा जब अर्थगत सम्बन्ध असङ्गत हुन्छ तब अर्थतात्विक विचलन पैदा हुन्छ । साहित्यमा अभिधाभन्दा विशिष्ट अर्थ प्रवाह गर्ने क्रममा अर्थतात्विक विचलनको व्यवहार गरिन्छ । जसको बोध अनुभवी प्रयोक्ता, बौद्धिक व्यक्तित्व एवम् साहित्यका पारखीहरूबाट सहजै हुन्छ । कतिपय सन्दर्भमा यसलाई भाषाको हास्यास्पद प्रयोगका रूपमा पनि लिने गरिन्छ । यद्यपि कुनै खास सन्दर्भमा त्यस्तो प्रयोगको विशेष अर्थ रहेको हुन्छ । अर्थात् अर्थहीन र हास्यास्पद लाग्ने वाक्यहरूको पनि एक निश्चित प्रसङ्गमा विशेष अर्थ हुन्छ । जसबाट साहित्यिक सौन्दर्य सिर्जना हुने मानिन्छ । बालबालिका मानवका पिता हुन् ९तजभ अजषमि ष्क तजभ ाबतजभच या तजभ ञबल०, उनी खुसीकी भूत थिइन् ९कजभ धबक ब उजबलतफ या मभष्निजत०, अङ्गुरहरू नाँचिरहेका छन् ९तजभ नचबउभक बचभ मबलअष्लन० लगायतका वाक्यलाई अर्थतात्विक विचलनका उदाहरण मान्न सकिन्छ । जसमा असामान्य अर्थ अन्तर्निहित रहेको छ । अतएव अर्थतात्विक विचलन शब्दकोशबाहिरको अर्थसँग सम्बन्धित रहेको छ । साथै यो तार्किक रूपमा असङ्गत वा विरोधाभाषपूर्ण सम्बन्धको व्याख्यासँग सन्निकट रहेको छ ।

भाषिकागत विचलन (Dialectical Deviation)

साहित्यिक रचनालाई सुन्दर एवम् आकर्षक बनाउन भाषाका क्षेत्रीय र सामाजिक भेदको प्रयोग गर्नुलाई भाषिकागत विचलन भनिन्छ । वस्तुतः भाषिकाले कुनै खास क्षेत्र वा समाज विशेषमा बोलिने बोलीलाई जनाउँदछ । जसको प्रयोगले भाषिक एवम् साहित्यिक अभिव्यक्तिलाई नवीन तुल्याउने ठानिन्छ । सामान्य दृष्टिमा साहित्यिक भाषा मानक एवम् स्तरीय हुने विश्वास गरिए पनि सर्वथा यसलाई स्वीकार गर्न सकिदैन । किनभने साहित्यमा सौन्दर्य सिर्जना गर्न र अभिव्यक्तिलाई कलात्मक बनाउन मानक भाषामा अतिक्रमण गरिन्छ । मूलतः यही प्रयोजनार्थ साहित्यमा भाषिकाको प्रयोग व्यवहार हुने गर्छ । कुनै पनि साहित्यकार वा सर्जकले आफ्ना साहित्यिक कृति वा रचनामा बोलीचालीमा मात्र सीमित भाषिकालाई स्थान दिने गर्छन् । यसबाट सम्बन्धित क्षेत्रको घटना र परिवेशलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । साथै यस कार्यले पाठकको ध्यानसमेत आकृष्ट गर्ने मानिन्छ ।

प्रयुक्ति विचलन (Register Deviation)

सन्दर्भ वा प्रसङ्गअनुसार भाषाको प्रयोग नगर्नुलाई प्रयुक्ति विचलन भनिन्छ । यसलाई रजिस्टर विचलनका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ । कतिपय सन्दर्भमा रजिस्टरलाई भाषिकाका रूपमा लिने गरिएको भए पनि यो भाषिकासम्बद्ध नभई भाषा र सन्दर्भका बिचको सम्बन्ध व्याख्यामा आधारित रहेको छ । वास्तवमा रजिस्टरले भाषिक प्रयोक्ताले गर्ने भाषाको छनोटलाई जनाउँदछ जुन क्षेत्र, सहभागी र माध्यममा आधारित हुन्छ । जब भाषाको प्रयोग यसविपरीत गरिन्छ तब प्रयुक्ति विचलन पैदा हुन्छ । वस्तुतः प्रयुक्तिले परिवेशअनुसार वक्ताले चयन गर्ने भाषिक स्वरूपलाई जनाउँदछ । जस्तै : औपचारिक परिवेशमा

वक्ताले 'यहाँलाई जान अनुरोध गरिएको छ' भन्न सक्छ भने अनौपचारिक परिवेशमा उही वक्ताले 'बाहिर जा' भन्न सक्छ । यसविपरीत औपचारिक रूपमा व्यक्त गर्नुपर्ने कुरालाई अनौपचारिक रूपमा र अनौपचारिक रूपमा व्यक्त गर्नुपर्ने कुरालाई औपचारिक रूपमा व्यक्त गर्दा वा एउटा सन्दर्भ र परिवेशमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने कुरालाई अर्कै सन्दर्भ र परिवेशमा प्रस्तुत गर्दा प्रयुक्ति विचलन पैदा हुन्छ । यस किसिमको विचलनबाट साहित्यमा अग्रभूमि निर्माण हुने मानिन्छ ।

सान्निध्य विचलन (Collocational Deviation)

आर्थी दृष्टिले सँगसँगै प्रयोगमा नआउने शब्दहरूलाई सँगै प्रयोगमा ल्याउनुलाई सान्निध्य विचलन भनिन्छ । अर्को शब्दमा सान्निध्य विचलनले त्यस्ता शब्दहरूको सान्निध्यात्मक प्रयोगलाई जनाउँदछ जसले सामान्यतया सन्निकट सम्बन्ध राख्दैनन्, त्यस रूपमा व्यवहृत हुँदैनन् । शब्द प्रयोगका दृष्टिले सान्निध्य वा सन्निधान शब्द साहचर्यात्मक शब्द व्यवहारसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसअनुसार भाषामा रहेका केही शब्दको केही शब्दसँग निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ र तिनको प्रयोग व्यवहार पनि त्यसैअनुरूप हुनुपर्दछ । जस्तै : आँखा र आँसु, चिसो र बरफ, ढोका र चुकुल आदि । यी शब्दका बिच सन्निधानात्मक सम्बन्ध रहेको छ । यसविपरीत कान र सिँगान, दाह्री र नङ, सूर्य र अन्धकार शब्दका बिच सान्निध्य सम्बन्ध रहेको देखिदैन । तदपि साहित्यिक सन्दर्भमा यस किसिमको भाषिक प्रयोग व्यवहार हुन सक्छ । जसबाट साहित्यमा चमत्कृति पैदा हुने मानिन्छ ।

सङ्कथन विचलन (Discourse Deviation)

साङ्कथनिक मान्यताविपरीतको भाषिक व्यवहारलाई सङ्कथन विचलन भनिन्छ । साहित्यिक सन्दर्भमा सङ्कथनले सन्दर्भपरक भाषाको सग्लो स्वरूपलाई जनाउँदछ । यसको सिर्जनामा संसक्ति र संयुक्तिको विशिष्ट भूमिका रहेको हुन्छ । जसमध्ये संसक्तिले भाषिक एकाइहरूका बिचको संरचनात्मक योजनलाई र संयुक्तिले अभिव्यक्त विचारको सिलसिलालाई जनाउँदछ । यी दुई युक्तिको उपयुक्त व्यवहारबाट सङ्कथन सुसंरचित हुन्छ र व्यक्त अभिप्राय सहज रूपमा बोधगम्य हुन्छ । तर साहित्यिक सन्दर्भमा यस मान्यताका विपरीत विषयवस्तु एवम् भाषालाई विश्रृङ्खलित रूपमा, नाटकीय रूपमा, पूर्वदीप्ति शैलीमा प्रस्तुत गरी सङ्कथन तयार पारिन्छ । साथै साङ्कथनिक परिवेशलाई समेत पछ्याइँदैन यस्तो व्यवहार कथ्य सङ्कथनमा पनि देख्न सकिन्छ । जहाँ कुराकानीलाई प्रसङ्गको बिचबाट पनि सुरु गरिएको हुन्छ । भाषा प्रयोगको यस स्थितिबाट सङ्कथनमा विचलन पैदा हुन्छ । अपितु यसले साहित्यमा अग्रभूमि निर्माण गर्ने मानिन्छ ।

ऐतिहासिक समयको विचलन (Deviation of Historical period)

कुनै खास इतिहास जनाउनका लागि प्रयोग गर्नुपर्ने शब्दको प्रयोग नगर्नुलाई ऐतिहासिक समयको विचलन भनिन्छ । अर्थात् सम्बन्धित ऐतिहासिक सन्दर्भका लागि अनुपयुक्त शब्दको प्रयोग व्यवहार गर्नुलाई ऐतिहासिक समयको विचलन भनिन्छ । वस्तुतः भाषाका

कतिपय शब्दले विभिन्न घटना, परिवेश वा कालखण्ड जनाउँछन् । किंवा भाषाका कतिपय शब्दहरू निश्चित समयसम्बद्ध हुन्छन् । जसको युक्तियुक्त प्रयोगबाट लक्षित समय र तत्प्रहरको घटना अनुभूत हुन्छ । यद्यपि साहित्यमा त्यसको अङ्गीकार गरिँदैन र एउटा ऐतिहासिक सन्दर्भलाई जनाउने शब्दलाई अर्कै ऐतिहासिक सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिन्छ । जसबाट साहित्यमा सौन्दर्य सिर्जना हुने मानिन्छ ।

लेखप्रक्रियात्मक विचलन ९न्चबउजययिनष्अर्बा म्भखष्बतष्यल०

परम्परित वा प्रचलनविपरीतको लेखन प्रक्रियालाई लेखप्रक्रियात्मक विचलन भनिन्छ । अर्थात् लेखनमा परम्परागत तौरतरिकाभन्दा भिन्न तरिका अपनाउनुलाई लेखप्रक्रियात्मक विचलन भनिन्छ । यसलाई लिपितात्विक विचलन पनि भनिएको पाइन्छ । लेखप्रक्रियात्मक विचलन त्यस्तो विचलन हो जसमा चल्तीको लेखाइविरुद्ध बेचल्तीको लेखाइ प्रस्तुत गरिन्छ । साहित्यमा अवलम्बन गरिने यस किसिमको व्यवहारलाई सौन्दर्य सिर्जनाको तरिकाका रूपमा लिइन्छ । संसारका हरेक भाषामा निश्चित लेख्य नियम हुने भए पनि साहित्यमा त्यसलाई हुबहु अङ्गीकार गरिँदैन । परिणामस्वरूप लेखप्रक्रियात्मक विचलन पैदा हुन्छ । वास्तवमा लेखप्रक्रियात्मक विचलन भाषाको हिज्जे, वर्तनी वा शुद्धाशुद्धिको मान्यताविपरीत देखा पर्छ । यसमा बोली वा कथ्यसँग नमिल्ने केही लेख प्रक्रियात्मक ढाँचाको व्यवहार गरिन्छ । जसअन्तर्गत शब्द संयोजन, विराम चिन्हको प्रयोग, ठाउँ छोडाइ, शब्दहरूको पसारो, कोष्ठकको विचित्र प्रयोग, छड्के लेखन, गाढा लेखन, शब्द रेखाङ्कन, शब्दमा रहेका अक्षरको विभाजन र तलमाथि लेखन, डिकोको प्रयोग आदि पर्छन् । लेखप्रक्रियासम्बद्ध यी विभिन्न पक्षहरूलाई परम्पराबाट भिन्न तुल्याई प्रस्तुत गर्दा साहित्यिक रचनामा आकर्षण थपिने हुन्छ । यस्तो कार्य हस्तलेखन वा छपाइका माध्यमबाट गर्न सकिन्छ ।

समानान्तरता (Parallelism)

भाषाका समान संरचनात्मक ढाँचाको पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ । "यसले स्पष्ट रूपमा कुनै पनि प्रकारको भाषिक आवृत्तिलाई जनाउँदछ" (ग्रिगोरिउ, २०१४, पृ. ९४) । साहित्यिक भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा विभिन्न भाषिक एकाइहरूको पुनरावृत्ति हुन्छ । लिच (सन् १९६९) का अनुसार समानान्तरता भनेको भाषा प्रयोगको अतिरिक्त नियमितता हो, अनियमितता होइन । यस अर्थमा समानान्तरतालाई विचलनको विपरीत तात्पर्यमा व्याख्या गर्न सकिन्छ । कारणः विचलनमा भाषा प्रयोगको अनियमितता हुन्छ भने समानान्तरतामा अतिरिक्त नियमितता हुन्छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धानमा समानान्तरतालाई पनि महत्वपूर्ण युक्तिका रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

समानान्तरता एक किसिमको साहित्यिक सङ्घटना हो । यसलाई समानान्तर संरचना वा समानान्तर निर्माण पनि भनिन्छ । यसले भाषिक संरचनाबिचको सम्बन्ध व्याख्या गर्दछ । अर्थात् यसले पाठका दुई भागका बिचको सम्बन्ध स्थापित गर्दछ । "यसमा दोहोरिएका एकाइका बिच आर्थी संयोजन वा जडान कायम हुन्छ" (वेल्स, २००१, पृ. २८४) । जसले

समानान्तरता वा समानता लाई सुदृढ बनाउँदछ । यद्यपि ती एकाइहरू पर्यायवाची नै हुनु पर्छ भन्ने हुँदैन । यसले समानान्तर भागका समानार्थक वा भिन्नार्थकका बिचको सम्बन्ध ग्रहण गर्न पनि प्रेरित गर्दछ । समानान्तरताले एक वा अधिक वाक्यमा समान पद, पदावली वा उपवाक्यको सन्तुलनलाई जनाउने मानिन्छ । जहाँ प्रतिज्ञप्तिमूलक एकाइ र अर्थको आवृत्ति रहेको हुन्छ ।

शैलीविज्ञानका सन्दर्भमा समानान्तरताले अग्रभूमि निर्माणको भूमिका निर्वाह गर्दछ । त्यसैले यसलाई अग्रभूमि निर्माणको महत्तम पक्षका रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसअतिरिक्त समानान्तरतालाई भाषिक संरचनाको अतिनियमितताबाट सिर्जना हुने आलङ्कारका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ । यसको प्रयोगले एकातिर साहित्यिक पाठको सौन्दर्य बढाउँछ भने अर्कोतिर पठन प्रक्रियालाई सुरुचिपूर्ण एवम् सहज तुल्याउँछ । त्यसैले यसलाई काव्यात्मक भाषाको निकै उपयोगी पक्षका रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । अपितु यो अन्य विधामा पनि व्यवहृत हुन सक्छ । गद्य वा पद्य साहित्यमा समानान्तरताको प्रयोग व्यवहार निम्न दुई प्रयोजनले गरिन्छ :

महत्वपूर्ण विचार सुदृढीकरण गर्न

पाठकलाई पाठ आनन्ददायी तुल्याउन ।

यसबाट के अवधेय हुन्छ भने कुनै पनि लेखकले साहित्यमार्फत व्यक्त गर्न चाहेका निश्चित विचार वा सोचाइलाई सुदृढ गर्न त्यसलाई पुनरावृत्त गरिरहछन् । त्यस्तो पुनरावृत्ति रेखीय रूपमा नभई चक्रीय रूपमा व्यवहृत हुन्छ । यस क्रममा शब्द वा वाक्यको आवृत्ति अत्यधिक हुने मानिन्छ । यस कार्यको समग्र प्रभाव यो हुन्छ कि लेखकले जोड दिन चाहेको वा ध्यानाकर्षण गर्न चाहेको कुरामा पाठकको ध्यान पुग्दछ । त्यसो त साहित्यिक कृति वा रचनालाई पाठकमैत्री र पठनमैत्री बनाउन पनि समानान्तरताले महत्तम भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यसबाट अन्य कृतिका तुलनामा आफ्नै कृतिमा पाठकलाई आकृष्ट गर्न र अतीव आनन्द प्रदान गर्न सकिने ठानिन्छ ।

समानान्तरता भाषाका विभिन्न एकाइहरू : ध्वनि, शब्द, रूप, वाक्य, अर्थ आदिमा देखा पर्छ । यस आधारमा यसका भेदहरूलाई ध्वनितात्विक, कोशीय, व्याकरणिक र अर्थतात्विक प्ररूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जसको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

ध्वनितात्विक समानान्तरता ९एजयलययिनष्अर्बा एबचर्बाभिष्कि०

भाषिक ध्वनिका तहमा हुने पुनरावृत्तिलाई ध्वनितात्विक समानान्तरता भनिन्छ । यसलाई समान ध्वनिको आवृत्तिका रूपमा लिइन्छ । ध्वनितात्विक समानान्तरतामा मुख्यतः स्वर र व्यञ्जन ध्वनिको आवृत्ति हुन्छ । यस क्रममा शब्दको सुरुमा, बिचमा र अन्त्यमा समान ध्वनिको आवृत्ति हुन सक्छ । जस्तै : कल, फल, तल, मल, चल, छल, नल, ढल, हल आदि । यी उदाहरणमा शब्दान्तमा समान ध्वनिको आवृत्ति भएको छ । ध्वनितात्विक समानान्तरता अनुप्रास, सुर वा लयमा समेत देखा पर्ने मानिन्छ ।

कोशीय समानान्तरता (Lexical Parallelism)

भाषिक शब्दका तहमा हुने पुनरावृत्तिलाई कोशीय समानान्तरता भनिन्छ । कोशीय समानान्तरतालाई शाब्दी समानान्तरताका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ । यसलाई पाठमा वाक्यात्मक संयोजन सङ्केत गर्ने महत्वपूर्ण युक्तिका रूपमा लिइन्छ । प्रायशः दुई वाक्यात्मक स्वरूपमा आउने समान कोशीय शब्दहरूले कोशीय समानान्तरता कायम गर्ने मानिन्छ । जसबाट कोशीय आर्थी सम्बन्ध स्थापित हुने हुन्छ । त्यसैले यसलाई अन्तर्वाक्यीय निर्भरतामा आधारित समानान्तरता पनि भनिन्छ । जस्तै : 'धेरै सुन्नु पर्छ । थोरै बोल्नु पर्छ । थोरै शङ्का गर्नु पर्छ । धेरै माया गर्नु पर्छ ।' यी वाक्यमा प्रयुक्त 'धेरै' र 'थोरै' शब्दलाई कोशीय समानान्तरताका रूपमा लिइन्छ । यद्यपि कोशीय समानान्तरताका लागि दुई वाक्यमा समान संरचनात्मक शब्द र वाक्यात्मक कार्य हुनु पर्छ भन्ने छैन । त्यहाँ प्रयुक्त शाब्दिक स्वरूप र अर्थमा समानता भए पुग्छ । शाब्दी एकाइका बिच पर्यायवाची, विपरीतार्थी र समावशी-समावेश्य सम्बन्ध रहे पनि पुग्छ ।

व्याकरणिक समानान्तरता (Grammatical Parallelism)

व्याकरणका तहमा हुने पुनरावृत्तिलाई व्याकरणिक समानान्तरता भनिन्छ । यसअन्तर्गत भाषिक रूप र वाक्यीय स्तरको पुनरावृत्तिलाई लिइन्छ । रूपतात्विक समानान्तरतामा रूपिमहरूको आवृत्ति हुन्छ भने वाक्यतात्विक समानान्तरतामा उपवाक्य वा वाक्यको आवृत्ति हुन्छ । यी दुई प्रकृतिका समानान्तरतामध्ये वाक्यतात्विक समानान्तरता रूपतात्विक समानान्तरताका तुलनामा बढी हुने मानिन्छ । उदाहरणका लागि 'उनी घरभित्र पसिन् र कोठामै बसिन्' वाक्यमा प्रयुक्त पसिन् र बसिन् क्रियामा व्यवहृत भूतकाल जनाउने 'इन्' रूपिम पुनरावृत्त रूपिमका रूपमा देखा पर्छ । त्यसैगरी 'मलाई उसले गीत गाएको र भाषण गरेको निकै मन पर्छ' वाक्यमा 'गीत गाएको' र 'भाषण गरेको' लाई उपवाक्यात्मक समानान्तरताका रूपमा लिइन्छ भने 'मेरो सङ्कल्प छ, म यो देशलाई समृद्ध बनाउन चाहन्छु । मेरो सङ्कल्प छ, म यो देशलाई बेरोजगारमुक्त बनाउनु चाहन्छु । मेरो सङ्कल्प छ, म यो देशलाई भ्रष्टाचारमुक्त बनाउन चाहन्छु' अभिव्यक्तिमा आवृत्त 'मेरो सङ्कल्प छ' वाक्यलाई वाक्यात्मक समानान्तरताका रूपमा लिन सकिन्छ ।

अर्थतात्विक समानान्तरता ९क्भबलतष्अ एबचर्बििभष्कि०

भाषाको अर्थ तहमा हुने पुनरावृत्तिलाई अर्थतात्विक समानान्तरता भनिन्छ । यसमा एउटै भाव वा आशयको आवृत्ति हुन्छ । अर्थतात्विक समानान्तरता अन्य समानान्तरताका तुलनामा केही भिन्न रहेको छ । किनभने ध्वनितात्विक, कोशीय र व्याकरणिक समानान्तरतामा आवृत्त एकाइ मूलतः प्रत्यक्ष देख्न र पहिचान गर्न सकिन्छ भने यस समानान्तरतामा चाहिँ त्यस्तो स्थिति रहँदैन । वस्तुतः अर्थतात्विक समानान्तरतामा एकाधिक वाक्यले व्यक्त गर्ने समान अभिप्रायलाई भिन्न भिन्न संरचना र शब्द प्रयोगका आधारमा खुट्याउनुपर्ने हुन्छ । यस दृष्टिले अर्थतात्विक समानान्तरता आन्तरिक एवम् सूक्ष्म प्ररूपको हुन्छ । यसलाई वाच्यार्थगत र

भावगत प्रकारमा समेत वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । जसमध्ये वाच्यार्थगत आर्थी समानान्तरता कार्यपरिणामगत अभिप्रायमा आधारित रहेको हुन्छ भने भावगत समानान्तरता भिन्न शब्दमार्फत समान आशयको अभिव्यक्तिमा आधारित रहेको हुन्छ । जस्तै, - काम कविले गऱ्यो, दाम रविले पायो । - हिमालको दृश्यले मेरो मन तानिरहेको छ, मेरो मन लोभ्याइरहेको छ । यी दुई उदाहरणमध्ये पहिलो उदाहरणलाई वाच्यार्थगत आर्थी समानान्तरताका रूपमा र दोस्रो उदाहरणलाई भावगत आर्थी समानान्तरताका रूपमा लिन सकिन्छ ।

समानान्तरताका उल्लिखित प्रकारहरू नै यसका मुख्य प्रकारहरू हुन् । यद्यपि कतिपय सन्दर्भमा उल्लिखित प्रकारहरूलाई संरचनागत भाषिक एकाइको पुनरावृत्ति र अर्थको पुनरावृत्तिका आधारमा वा मूर्त र अमूर्त आधारमा बाह्य समानान्तरता र आन्तरिक समानान्तरताका रूपमा समेत वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । जसअनुसार ध्वनितात्विक, कोशीय र व्याकरणिक समानान्तरता बाह्य समानान्तारताअन्तर्गत पर्दछन् भने अर्थतात्विक समानान्तरता आन्तरिक समानान्तरताअन्तर्गत पर्दछ ।

कृति विश्लेषणका शैलीवैज्ञानिक तह

शैलीविज्ञानले साहित्यिक कृतिको व्याख्या विश्लेषण खास तहहरूमा केन्द्रित भएर गर्दछ । जसरी भाषाविज्ञानले प्रत्येक शब्दलाई ध्वनिप्रतीकका रूपमा हेर्दछ, त्यसरी नै शैलीविज्ञानले पनि सिङ्गो साहित्यिक पाठलाई कलाप्रतीकका रूपमा हेर्दछ । शर्मा (२०५९) का अनुसार कृति विश्लेषणका शैलीवैज्ञानिक तहअन्तर्गत आधार सामग्रीको तह, कला माध्यमको तह र कला प्रतीकको तह पर्छन् । जसको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

(क) आधार सामाग्रीको तह

साहित्यिक कृतिको आधार सामाग्री भाषा हो । कृतिको आधार सामाग्री भएकाले यस तहको अध्ययन विश्लेषण कृतिमा प्रयुक्त भाषासँग सम्बन्धित हुन्छ । यस अध्ययनमा सबभन्दा माथिल्लो वा ठूलो एकाइ वाक्य हुन्छ । यस तहमा वाक्यका सन्दर्भबाट त्यसका संरचनामा पाइने तल्ला वा साना एकाइहरू क्रमश : उपवाक्य, पदसमूह, शब्द, रुपिमको अध्ययन गरिने हुँदा यसलाई भाषावैज्ञानिक विश्लेषण पनि भन्न सकिन्छ ।

(ख) कला माध्यमको तह

कृतिको कला-माध्यम भाषिक उपकरणबाट निर्मित साहित्यिक छवि-मूर्ति हो । जसलाई छन्द, अलङ्कार, अर्थ, विम्ब, कथानक चरित्र आदि पनि भनिन्छ । यस तहको माथिल्लो र ठूलो एकाइ पाठ वा सङ्कथन हो । सङ्कथनको सन्दर्भबाट त्यसका संरचनामा पाइने तल्ला वा साना एकाइहरू क्रमशः भाग, अध्याय, अनुच्छेद, वाक्यको अध्ययन गरिने हुँदा यस तहमा वाक्यभन्दा वृहत्तर सन्दर्भको मात्र अध्ययन हुने गर्दछ । त्यसैले यसलाई साहित्यिक शैलीविज्ञान पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ ।

(ग) कलाप्रतीकको तह

कलाप्रतीक भनेको विवेच्य कृतिको सिङ्गो संरचना हो । कृति नै भाषिक प्रतीक भएकाले यस तहको अध्ययन-विश्लेषण संरचना, बुनोट आदिसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस तहमा कृतिको संरचना नै अध्ययनको एकाइ हुन्छ । यसभन्दा माथिल्लो एकाइ अरू हुँदैन । कृतिको संरचना नै स्वायत एकाइ हो भन्ने कुरालाई यसमा पुष्टि गरिन्छ । कृति संरचना घटकहरूको कुल योगभन्दा जे-जति बढी हुन्छ त्यसको अध्ययन पनि यसै तहमा गरिन्छ । यस तहमा शैलीको अध्ययन-विश्लेषणद्वारा कृतिमा रहेको सौन्दर्यलाई प्रकाशित गरिन्छ । यस तहको अध्ययनलाई संरचनात्मक शैलीविज्ञान पनि भन्ने गरिन्छ ।

निष्कर्ष

उल्लिखित व्याख्या विश्लेषणलाई दृष्टिगत गर्दा कृति विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधारअन्तर्गत विभिन्न पक्ष निरूपण भएका छन् । वस्तुतः शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको परम्परा पाश्चात्य जगत्का तुलनामा पूर्वीय जगत्मा प्राचीन देखा पर्छ । पूर्वमा आचार्य भरतभन्दा पहिले शैलीको चर्चा ऋग्वेदमा भएको पाइन्छ भने पाश्चात्य जगत्मा यसको प्रयोग व्यवहार सर्वप्रथम उन्नाइसौं शताब्दीमा जर्मनीमा भएको पाइन्छ । साहित्यिक कृतिको उचित र उपयुक्त विश्लेषणका लागि भाषिक संरचना, साहित्यिक संरचना र शैली संरचनामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यीमध्ये भाषिक संरचनाअन्तर्गत ध्वनितात्विक व्यवस्था, कोशीय व्यवस्था र व्याकरणिक व्यवस्थाको अध्ययन गरिन्छ । साहित्यिक संरचनाअन्तर्गत बनोट र बुनोट अध्ययन गरिन्छ भने शैली संरचनाअन्तर्गत विकल्पन र चयन तथा अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन गरिन्छ । साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषणमा यी आधारको उपयोग गर्न सकिने भए पनि शैली संरचनागत आधारलाई अधिकाधिक उपयोग गरिएको पाइन्छ । जसअन्तर्गत अन्तर्निहित विकल्पन र चयनमा शब्द र वाक्यको सूक्ष्म अध्ययन गरिन्छ । अग्रभूमि निर्माणमा विचलन र समानान्तरता र यीअन्तर्गतका विविध प्रकारहरूको गहन विश्लेषण गरिन्छ । साहित्यिक कृतिको अध्ययन, विश्लेषणका सन्दर्भमा शैलीवैज्ञानिक तहहरूमा पनि धेरथोर ध्यान दिइएको पाइन्छ । यसअन्तर्गत मूलतः आधार सामग्रीको तह, कला माध्यमको तह र कला प्रतीकको तहमा दृष्टि पुऱ्याइन्छ । यीमध्ये आधार सामग्रीमा कृतिको भाषिक स्वरूपलाई, कला माध्यममा कृतिमा निहित साहित्यिक सौन्दर्यलाई र कला प्रतीकको तहमा कृतिको समष्टिगत स्वरूपलाई अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

ग्रिगोरिउ, सी. (सन् २०१४), द लिङ्ग्विस्टिक्स लेभल अफ फोरग्राउन्डिङ इन स्टाइलिस्टिक्स, माइकल बर्क (सम्पा), *द राउटलेज ह्यान्डबुक अफ स्टाइलिस्टिक,* लन्डन : राउटलेज ।

डेभिड र कार्टर, (सन् २०१४), स्टाइलिस्टिक्स एन्ड रियल रिडर्स, माइकल बर्क (सम्पा.), *द राउटलेज ह्यान्डबुक अफ स्टाइलिस्टिक,* लन्डन : राउटलेज ।

बर्क, एम. (सम्पा) (सन् २०१४), द राउटलेज ह्यान्डबुक अफ स्टाइलिस्टिक, लन्डन : राउटलेज ।

बर्क एन्ड इभर्स (सन् २०१४), फर्मालिस्ट स्टाइलिस्टिक्स, माइकल बर्क (सम्पा.), *द राउटलेज ह्यान्डबुक अफ स्टाइलिस्टिक,* लन्डन : राउटलेज ।

रिचार्डस एन्ड स्मिथ, (सन् २०१०) *लङ्म्यान डिक्स्नेरी अफ ल्याङ्ग्वेज टिचिङ एन्ड अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स,* न्युयोर्क : पियर्सन ।

लिच, जी. (सन् २०१३), *ल्याङ्ग्वेज इन लिटरेचर स्टाइल एन्ड फोरग्राउन्डिङ,* न्युयोर्क : राउटलेज ।

लिच, जी. एन्. (सन् १९६९), *अ लिङ्ग्विस्टिक गाइड टु इङ्लिस पोएट्री,* लन्डन : लङम्यान ।

वेल्स, के. (सन् २००१) *अ डिक्सनरी अफ स्टाइलिस्टिक्स,* लन्डन : पियर्सन एजुकेसन लिमिटेड ।

शर्मा, मोहनराज (२०५९) *शैलीविज्ञान,* काठमाडौँ: नेपाल राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी ।

सराब, के. (सन् २०१३), ओरिन्टेसन इन मोर्डन स्टाइलिस्टिक्स, *इन्टरनेसनल जर्नल अफ सोसिअला साइन्स एन्ट एजुकेसन,* वर्ष ३, अङ्क ३, पृपृ ७२७-७३३ ।

सिम्पसन, पाउल (सन् २००४), स्टाइलिस्टिक अ रिसोर्स बुक फर स्टुडन्ट्स, लन्डन : राउटलेज ।

सुरा एम. एन. (सन् २०१९), अ स्टाइलिस्टिक एनलाइसिस सुहेयर हम्माड्स वाट आइ विल, *रसियन लिङ्ग्विस्टिक्स बुलेटिन,* वर्ष ३, अङ्क १९, पृपृ. २५-३० ।

हाओयु, सी. (सन् २०१३), ल्याङ्ग्वेज डेभिएसन इन इङ्लिस एडभर्टाइजिङ, *स्टडिज इन लिटरेचर एन्ड ल्याङ्ग्वेज,* वर्ष ७, अङ्क २, पृपृ. ८५-८९ ।